



Andrzej Kamieński

Instytut Historii PAN, Polska

kamieński1934@onet.pl • <https://orcid.org/0000-0002-5117-2537>

Zmiany w położeniu prawno-politycznym Prus Książęcych względem Korony Polskiej w latach 1525–1701

Changes in the legal and political position of Ducal Prussia in relation to
the Polish crown in 1525–1701

Veränderungen der rechtlich-politischen Stellung des Herzogtums Preußen
gegenüber der polnischen Krone in den Jahren 1525–1701

Słowa kluczowe: Polska, Prusy Książęce, Hohenzollernowie, lenno pruskie

Keywords: Poland, Duchy of Prussia, Hohenzollern, Prussian fief

Schlüsselworte: Polen, Herzogtum Preußen, Hohenzollern, preußisches Lehen

STRESZCZENIE

Zwierzchnictwo lenne Korony Polskiej nad Księstwem Pruskim ustanowionym w 1525 r. traktatem krakowskim trwało przez 132 lata. Autor analizuje przyczyny ustępliwej polityki suzerena względem wasalnych władców oraz postawy szlachty polskiej i stanów Prus Książęcych wobec zachodzących przeobrażeń. Artykuł nie kończy się na traktatach welawsko-bydgoskich z 1657 r. lecz na koronacji królewskiej Hohenzollernów w 1701 r. Ten ostatni akt przekreślił bowiem ostatecznie szanse polskie na odzyskanie utraconego lenna i dał asumpt w dalszej perspektywie do pojawienia się u zachodnich i północnych granic Rzeczypospolitej niebezpiecznego sąsiada żerującego na słabości państwa polsko-litewskiego.

ABSTRACT

The fief sovereignty of the Polish Crown over the Duchy of Prussia established in 1525 by the Treaty of Cracow lasted for 132 years. The provisions of the Treaty of Cracow of April 8, 1525 gave the rulers of Poland considerable leverage over Albrecht Hohenzollern and his successors. The author analyzes the reasons for the suzerain's concessionary policy toward

the vassal rulers, as well as the attitudes of the Polish nobility and the states of Ducal Prussia toward the transformations taking place. The article does not end with the Treaties of Wehlau and Bromberg of 1657, but with the coronation of the Königsberg Hohenzollerns in 1701, since the latter act ultimately doomed Poland's chances of regaining its lost fiefdoms and gave rise in the longer term to the appearance at the western and northern borders of the Republic of Poland of a dangerous neighbor preying on the weakness of the Polish-Lithuanian state.

ZUSAMMENFASSUNG

Die Oberhoheit der polnischen Krone über das 1525 im Krakauer Vertrag begründete Herzogtum Preußen währte 132 Jahre. Die Bestimmungen des Vertrags vom 8. April 1525 verschafften den polnischen Herrschern erheblichen Einfluss auf Albrecht von Hohenzollern und seine Nachfolger. Der Autor untersucht die Ursachen der nachgiebigen Politik des Suzeräns gegenüber den Vasallenherrschern sowie die Haltung des polnischen Adels und der Stände des Herzogtums Preußen zu den fortschreitenden Veränderungen. Der Artikel schließt nicht mit den Wehlauer und Bromberger Verträgen von 1657, sondern mit der Königsproklamation der Hohenzollern in Königsberg im Jahr 1701. Dieser Akt beseitigte endgültig Polens Chancen auf eine Rückgewinnung des verlorenen Lehens und schuf langfristig die Voraussetzungen für das Entstehen eines gefährlichen Nachbarn an den westlichen und nördlichen Grenzen der Republik, der die Schwäche des polnisch-litauischen Staates auszunutzen verstand.

Hołd pruski i związane z tym wydarzenia 1525 r. spotkały się z różną oceną historyków. Jedno wszakże nie ulegało wątpliwości. Mimo rezygnacji z dalszej wojny z Krzyżakami i przyłączenia reszty Prus, zwanej Zakonnymi bezpośrednio do Korony Polskiej doszło do korzystnego dla strony polskiej wywrócenia do góry nogami istniejącego dotąd stanu rzeczy. Dotychczasowi protektorzy wielkiego mistrza pruskiej gałęzi Zakonu Albrechta Hohenzollerna (Stolica Apostolska, cesarz, szlachta niemiecka) stali się jego wrogami, sojusznikiem zaś i jedynym patronem król polski Zygmunt I Stary. W razie konsekwentnie prowadzonej przez tego władcę i jego następców polityki pruskiej nie ulegało wątpliwości, że dawne państwo zakonne trafiłoby prędzej czy później w całości w polskie ręce.

Postanowienia traktatu krakowskiego z 8 kwietnia 1525 r. dawały władcom Polski spore możliwości oddziaływania na Albrechta Hohenzollerna i jego sukcesorów. Prusy Krzyżackie zostały sekularyzowane a w ich miejsce powołano do życia Prusy Książęce jako lenno dziedziczne. Księstwo Pruskie stało się pierwszym państwem luterańskim w Europie a jej świeckim władcą został wspomniany wielki mistrz krzyżacki, Albrecht Hohenzollern, który 10 kwietnia 1525 r. złożył królowi polskiemu Zygmuntowi I Staremu hołd lenny. W myśl układu z 1525 r. strona polska nadała lenno Albrechtowi i jego męskiemu potomkowi, z prawem do sukcesji dla braci ostatniego wielkiego mistrza pruskiej gałęzi Zakonu: Jerzego, Kazimierza i Jana wraz z ich męskimi potomkami z prawego łóża. Sukcesja rozciągała się zatem wyłącznie na reprezentantów ansbachskiej linii Hohenzollernów. W artykule 11 traktatu zaznaczono, że w razie śmierci wyżej wymienionych i ich

prawowitych męskich dziedziców Księstwo Pruskie miało „przypaść Jego Królewskiej Mości i Królestwu Polskiemu”. Postanowiono wyłączyć od sukcesji ewentualne córki Ansbachów, które w razie wymarcia męskiej linii rodu „miały być zaopatrzone przez Jego Królewską Mość i otrzymać książęcy posąg”¹. Uzgodniono, że Albrecht i jego następcy będą posługiwali się tytułem *dux in Prussia*, czyli księcia w Prusach. Zwierzchnikowi lennemu, królowi polskiemu przysługiwał natomiast tytuł władcy i dziedzica całych Prus (*totius Prussiae dominus et haeres*). Strona polska narzuciła Albrechtowi obowiązek służby wojskowej i dworskiej. Książę w Prusach miał wspierać króla polskiego wszystkimi siłami zbrojnymi w wojnach toczonych przez Polskę w następstwie sekularyzacji Prus. W wypadku innych konfliktów zbrojnych z udziałem polskiego suwerena miał uczestniczyć książę osobiście w ekspedycjach dowodzonych przez samego króla, a w razie pospolitego ruszenia winien był pociągnąć na wyprawę osobiście z wystawioną przez siebie chorągwią w sile stu rycerzy. W ten sposób podporządkowano politykę zagraniczną książąt w Prusach interesom polskiego zwierzchnika lennego. Rolę ich jedyne go sprzymierzeńca miał pełnić odtąd król polski².

Obowiązek służby dworskiej wiązał się z kolei z prawem zasiadania w radzie królewskiej. Dla księcia z Prus przewidziano w 1525 r. pierwsze i najbliższe miejsce przy królu „w naradach ziemskich, sejmach i zjazdach publicznych”³. Zapisy te starali się później wykorzystać Hohenzollernowie do uzyskania wpływu na rządy w Polsce poprzez uczestniczenie w obradach senatu i na elekcjach. Strona polska nie respektowała jednak uprawnień księcia w Prusach jako pierwszego senatora w Koronie Polskiej. Już w 1552 r. przyznano Albrechtowi nie pierwsze, lecz drugie po prymasie Polski miejsce przy królu. Nie dopuszczano go też konsekwentnie do udziału w życiu parlamentarnym Rzeczypospolitej. Na mocy traktatu krakowskiego monarcha polski uzyskał uprawnienia pozwalające mu na ingerencję w sądownictwo Prus Książęcych i relacje między księciem w Prusach a jego poddanymi. Albrecht i jego następcy nie mogli szukać pomocy u cesarza i innych potencji. Spory między księciem a jego poddanymi miał rozstrzygać stały trybunał apelacyjny złożony z senatorów koronnych i dygnitarzy pruskich⁴.

¹ *Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae*, wyd. M. Dogiel, t. 4, Vilnae 1764, s. 228; *Die Staatsverträge des Herzogtums Preussen*, cz. 1: Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden 1525–1657/58, oprac. S. i H. Dolezel, Köln–Berlin 1971, s. 21; M. Biskup, *Geneza i znaczenie holdu pruskiego 1525 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” (dalej: KMW) 1975, nr 4 (130), s. 418–419; M. Bogucka, K. Zernack, *Sekularyzacja Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Hold pruski 1525 roku*, Warszawa 1998, s. 29–31; W. Pociecha, *Geneza holdu pruskiego (1467–1525)*, Gdynia 1937, s. 132–135.

² *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 228–229; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 23–24; M. Biskup, op. cit., s. 419–420; M. Bogucka, K. Zernack, op. cit..., s. 33; W. Pociecha, op. cit., s. 134–135; A. Vetulani, *Polskie wpływy polityczne w Prusiech Książęcych*, Gdynia 1939, s. 24–25.

³ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 228; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 22–23; M. Biskup, op. cit., s. 420; M. Bogucka, K. Zernack, op. cit., s. 30–31; M. Bogucka, *Hold pruski*, Warszawa 1982, s. 107–108; F. Bostel, *Przeniesienie lenna pruskiego na elektorów brandenburskich*. Odbitka z „Przewodnika Naukowego i Literackiego” z r. 1883, Lwów 1883, s. 7; W. Pociecha, op. cit., s. 135.

⁴ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 229; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 24–26; M. Biskup, op. cit., s. 420; M. Bogucka, K. Zernack, op. cit., s. 32–35; M. Bogucka, op. cit., s. 119; F. Bostel, op. cit., s. 7; W. Pociecha, op. cit., s. 135; A. Vetulani, op. cit., s. 23–24.

Decydujący głos w kwestii dalszego rozwoju wydarzeń w Księstwie Pruskim należał do króla polskiego. Postępujący szybko proces wymierania ansbachskiej linii Hohenzollernów dawał nadzieję na szybką integrację Prus Książęcych z Królewskimi i całą Koroną Polską. Bracia Albrechta Jan, Kazimierz i Jerzy dopuszczeni w traktacie krakowskim do lenna pruskiego zmarli kolejno w 1525, 1527 i 1543 r. Ich los podzielił w 1557 r. syn Kazimierza, margrabia Bayreuth Albrecht Alcibiades. U schyłku życia pierwszego księcia w Prusach żyło już tylko, prócz Albrechta, dwóch męskich przedstawicieli Ansbachów – jego syn Albrecht Fryderyk i bratanek, margrabia Ansbach i Bayreuth Jerzy Fryderyk⁵.

Ewentualność inkorporacji księstwa w Prusach do Korony Polskiej została zniweczona przez lekkomyślne postanowienie króla Zygmunta II Augusta, który podczas sejmu w Piotrkowie 4 marca 1563 r. dopuścił do lenna pruskiego swego szwagra, elektora brandenburskiego Joachima II oraz jego synów – kurprinza Jana Jerzego i margrabiego Zygmunta. Ostatni z Jagiellonów, licząc na pomoc brandenburskich Hohenzollernów w rozpoczynającym się konflikcie o Inflanty, nie zdawał sobie sprawy z tego, że jego decyzja naruszająca układ z 1525 r. stworzy w przyszłości duże zagrożenie dla Rzeczypospolitej⁶. W przeciwieństwie do wymierającej frankońskiej linii Hohenzollernów z Ansbachu ich brandenburscy krewniacy należeli do grona najpotężniejszych książąt Rzeszy Niemieckiej, byli uprawnieni do udziału w elekcji cesarskiej, a ich posiadłości sąsiadowały od zachodu i północy z Wielkopolską. W razie przejęcia lenna pruskiego mogli prowadzić politykę niezależną od Korony Polskiej w oparciu o rdzeń swego państwa – Brandenburgię.

Po śmierci pierwszego księcia w Prusach Albrechta w 1568 r. lenno pruskie zostało nadane synowi zmarłego, wspomnianemu już Albrechtowi Fryderykowi. W wydanym w Lublinie 19 lipca 1569 r. przez Zygmunta II Augusta dokumencie potwierdzono wcześniejszą decyzję suwerena. Wśród dopuszczonych do lenna osób wymieniono bowiem obok margrabiego Jerzego Fryderyka z Ansbachu także elektora brandenburskiego Joachima II wraz z jego synem Janem Jerzym. Nie wspomniano natomiast o margrabim Zigmuncie, ponieważ ten zmarł w 1566 r. Należy dodać w tym miejscu, że wraz z przedwczesną śmiercią Zygmunta Hohenzollerna upadły projekty dynastyczne jego wuja Zygmunta II Augusta, który brał pod uwagę możliwość osadzenia swego siostrzeńca na polskim tronie⁷.

⁵ M. Bogucka, op. cit., s. 124–125; F. Bostel, op. cit., s. 15, 18; J. Voigt, *Markgraf Albrecht Alcibiades von Brandenburg-Kulmbach*, Berlin 1852, t. 1, s. 72–74, t. 2, s. 273–277.

⁶ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 341–342; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 73–80; L. von Baczeko, *Geschichte Preußens*, t. 4, Königsberg 1795, s. 263; M. Bogucka, op. cit., s. 125–126, 132; F. Bostel, op. cit., s. 19–21; S. Dolezel, *Das preußisch-polnische Lehnverhältnis unter Herzog Albrecht von Preußen (1525–1568)*, Köln 1967, s. 150–151; P. Karge, *Kurbrandenburg und Polen. Die polnische Nachfolge und preußische Mitbelehnung 1548–1563*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” (dalej: FBPG) 1898, t. 11, s. 164–173.

⁷ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 360–367; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 77–80; L. von Baczeko, op. cit., t. 4, s. 330–331; F. Bostel, op. cit., s. 25–27; S. Dolezel, op. cit., s. 189; P. Karge, op. cit., s. 173; J. Malfek, *Hold pruski z 1569 roku*

Prawa sukcesyjne Hohenzollernów brandenburskich do lenna pruskiego zostały jeszcze potwierdzone przez Zygmunta II Augusta 26 marca 1572 r. w związku ze śmiercią Joachima II i objęciem władzy w Brandenburgii przez elektora Jana Jerzego⁸. Była to już ostatnia w tej kwestii decyzja Jagiellona, który zakończył życie kilka miesięcy później. Postępująca od schyłku 1572 r. choroba psychiczna księcia w Prusach, Albrechta Fryderyka postawiła na porządku dziennym sprawę regencji, która zgodnie z ustawą o ustroju rządu z 1542 r. powinna przejść w ręce najwyższych urzędników stanowych – czterech nadczytów pruskich wspomaganych przez czterech starostów głównych i reprezentantów trójmiasta królewieckiego. Zabiegi stryjecznego brata władcy Prus Książęcych Jerzego Fryderyka o uzyskanie opieki nad chorym i regencji w lennie spotkały się z niechęcią i oporem nadczytów pruskich, jak i całych stanów Księstwa Pruskiego. Prusacy nie życzyli sobie ograniczenia swej władzy przez energicznego margrabiego. Jerzy Fryderyk nie dawał jednak za wygraną. W listopadzie 1573 r. przybył do Królewca i wszczął starania na dworze polskim. Był obecny na koronacji Henryka Walezego w Krakowie (21 lutego 1574 r.) i korzystając z tej okoliczności zwrócił się z prośbą o nadanie kurateli w Księstwie Pruskim. Nowy władca Polski odłożył jednak tę kwestię do najbliższego sejm⁹.

Po ucieczce Walezego z Polski sprawa pruska utknęła na jakiś czas w miejscu. Zabiegi Jerzego Fryderyka przyniosły pożądaną rezultat dopiero po podwójnej elekcji nad Wisłą i opowiedzeniu się Ansbacha przeciwko kandydaturze habsburskiej na tron polski. 22 września 1577 r. ubiegający się o pomoc Hohenzollerna Stefan Batory wydał w Malborku dekret, w którym przyznał Jerzemu Fryderykowi opiekę nad Albrechtem Fryderykiem i prawo administrowania lennem pruskim. W zamian za to margrabia wypłacić miał królowi polskiemu 200 000 złp i osobiście złożyć hołd lenny na nadchodzącym sejmie¹⁰. Próbowano temu przeszkodzić podczas obrad parlamentu polskiego stany Prus Książęcych i księżna Maria Eleonora, żona obląkanego Albrechta Fryderyka. Nalegały na Batorego i senat, aby gubernatorstwo Księstwa Pruskiego przekazać Polakowi, a nie oddawać je w obce ręce. Ich wysiłki spełzły jednak na niczym. Uroczystość hołdu odbyła się 27 lutego 1578 r. w Warszawie, a do

w Lublinie w relacji z dawnego archiwum królewieckiego, KMW 2025, nr 1 (328), s. 77–86; M. Toeppen, *Die preussischen Landtage zunächst vor und nach dem Tode des Herzogs Albrecht*, w: *Programm des Königlichen Progymnasiums zu Hohenstein in Preussen, Hohenstein 1855*, s. 19, 30–31; B. Wachowiak, A. Kamieński, *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001, s. 222;

⁸ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 382; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 222.

⁹ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 383–384; F. Bostel, op. cit., s. 29–30; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 223; J. Wijaczka, *Traktat krakowski i hołd pruski z 1525 roku*, Olsztyn 2025, s. 214.

¹⁰ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 384–386; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 83–88; L. von Bacsko, op. cit., t. 4, s. 349–350; M. Bogucka, op. cit., s. 146; F. Bostel, op. cit., s. 32–33; J. Petersohn, *Fürstenmacht und Ständetum in Preußen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1578–1603*, Würzburg 1963, s. 3–8; M. Toeppen, *Die preußischen Landtage während der Regentschaft des Markgrafen Georg Friedrich von Ansbach*, w: *Programm des Königlichen Gymnasiums zu Hohenstein in Preußen, Allenstein 1865*, s. 1–5; A. Vetulani, op. cit., s. 50; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 223–224; J. Wijaczka, *Traktat krakowski i hołd...*, s. 216–217.

dotknięcia chorągwi wręczonej Jerzemu Fryderykowi dopuszczeni zostali dwaj posłowie kurfirsta brandenburskiego Jana Jerzego, Abraham von Grunenberg i Christoph von Meyenburg. Akt nadania Prus Książęcych w lenno przez Stefana Batorego wystawiono kilka dni później, 3 marca. w Warszawie. Zapisano w nim, że lenno pruskie po bezpotomnej śmierci Albrechta Fryderyka otrzyma Jerzy Fryderyk, a w razie wymarcia na nim linii ansbachskiej Hohenzollernów Prusy Książęce przejdą na elektora brandenburskiego, jego syna, kurprinza Joachima Fryderyka lub ich następców piastujących godność elektorską¹¹. Jeszcze 3 marca po nadaniu inwestytury posłowie szlacheccy Stanisław Przyjemski i podkomorzy chełmski Mikołaj Sienicki wnieśli na sejm protest w tej sprawie. Utrzymywali, że przyznanie Hohenzollernom brandenburskim ekspektatywy na lenno pruskie w 1563 r. nie miało mocy prawnej, gdyż było jedynie prywatnym aktem Zygmunta II Augusta wydanym bez woli i wiedzy stanu rycerskiego. Protest ten został odrzucony przez Stefana Batorego, który miał odmienne od manifestantów priorytety polityczne. Uzyskanie od obdarowanych Hohenzollernów pomocy na wojnę z Moskwą było dla niego ważniejsze od umocnienia wpływów polskich w Prusach Książęcych. Stany Księstwa Pruskiego pozbawione wsparcia ze strony Polski zostały zmuszone do posłuszeństwa i 17 maja 1578 r. pogodziły się z nadaniem kurateli margrabiemu z Ansbachu¹².

Jerzy Fryderyk okazał się lojalnym sprzymierzeńcem Batorego. Wysyłał mu posiłki wojskowe i wspierał finansowo. Król polski rewanzował się margrabiemu popierając Ansbacha w walce ze stanami pruskimi, które przeciwstawiały się ograniczaniu swych przywilejów i wolności. Mało tego nie bacząc na postanowienia traktatowe z 1525 r. dał Jerzemu Fryderykowi tytuł księcia w Prusach, chociaż jako administratorowi Księstwa Pruskiego, za życia rzeczywistego księcia Albrechta Fryderyka, nie przysługiwał mu taki tytuł. Polityka ta była zgubna dla dalszych losów polskiego zwierzchnictwa lennego w Księstwie Pruskim. Jerzy Fryderyk posługiwał się w rządach Księstwem radcami z Frankonii, a w 1578 i 1583 r. wydał rozporządzenia utrudniające znacząco apelacje pruskie do Polski i ewentualną ingerencję zwierzchnika lennego. Podporządkowując sobie opozycję stanową, wzmocnił Prusy Książęce ekonomicznie i politycznie, tworząc podstawy pod ich większą niezależność od Korony Polskiej. Dał asumpt do ukształtowania się w lennie silnego stronnictwa politycznego orientującego się na Hohenzollernów a nie na Koronę Polską¹³.

¹¹ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 387–393; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 92–95; L. von Baczeko, op. cit., t. 4, s. 350–351; M. Bogucka, op. cit., s. 146; F. Bostel, op. cit., s. 33–34; J. Petersohn, *Fürstenmacht und Ständetum...*, s. 17–20; M. Toepfen, *Die preußischen Landtage während*, s. 5–10; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 224.

¹² *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 393–394; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 92; L. von Baczeko, op. cit., t. 4, s. 350–351; M. Bogucka, op. cit., s. 146–147; F. Bostel, op. cit., s. 34–35; S. Hartmann, *Die preußische Gesandtschaft nach Warschau im Frühjahr 1589*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1992, t. 41, nr 1, s. 69; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 224–225.

¹³ M. Bogucka, op. cit., s. 147–148; F. Bostel, op. cit., s. 32 przyp. 2, 35–36; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*, Warszawa 1988, s. 37–38; J. Petersohn, *Fürstenmacht und Ständetum...*, s. 24–35, 69–90, 120–127; A. Vetulani, op. cit., s. 50–58; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 226–227.

Postępowanie Stefana Batorego względem lenna pruskiego powinno zostać zrewidowane przez jego następcę Zygmunta III Wazę. Regent Prus Książęcych opowiedział się bowiem po śmierci Batorego za kandydaturą na króla polskiego arcyksięcia austriackiego Maksymiliana Habsburga i w związku z tym zabiegi o potwierdzenie kurateli podjął dopiero w lutym 1588 r. po klęsce wojsk swego faworyta pod Byczyną. Zygmunt III domagał się zrazu złożenia hołdu osobiście przez Jerzego Fryderyka i kwestionował prawa sukcesyjne w lennie Hohenzollernów brandenburskich. Ostatecznie jednak zjednany znaczną sumą pieniędzy spuścił z tonu i godząc się na potwierdzenie dotychczasowego statusu Jerzego Fryderyka zobowiązał się 7 lutego 1589 r. w Piotrkowie uznać prawo elektorów brandenburskich do sukcesji w lennie. Takie rozwiązanie nie przypadło do gustu pruskiej opozycji stanowej kierowanej przez Friedricha von Aulacka. Poddani z lenna pruskiego, nie chcąc dopuścić do przekazania Prus Książęcych margrabiom brandenburskim zebrali dla króla polskiego 400 000 grzywien. Przekazaniu tej kwoty przeszkodził jednak Jerzy Fryderyk. Dzięki jego zabiegom 18 kwietnia 1589 r. podczas sejmu w Warszawie Zygmunt III odnowił lenno pruskie jedynie w obecności posłów wysłanych przez Hohenzollernów z Królewca i Berlina. Król konfirmował kuratelę nad chorym Albrechtem Fryderykiem i administrowanie Księstwem Pruskim Jerzemu Fryderykowi oraz potwierdził prawo sukcesji elektorowi brandenburskiemu Janowi Jerzemu i jego synowi Joachimowi Fryderykowi. Zlekceważył przy tym głosy nieprzychylne Hohenzollernom. Przeciwno dopuszczeniu do lenna pruskiego linii elektorskiej i gwałceniu w tej materii praw Korony Polskiej protestowali bowiem przedstawiciele izby poselskiej ze starostą przemyskim Janem Tomaszem Drohojowskim na czele. Z kolei arcybiskup gnieźnieński Stanisław Karnkowski oskarżał wówczas Jerzego Fryderyka o łamanie obowiązującego prawa przez zakazywanie apelacji z lenna do króla polskiego, rządzenie w Księstwie przy pomocy cudzoziemców, z pominięciem indygenów pruskich a także uciskanie religii katolickiej¹⁴.

Mimo pomyślnego dla władców brandenburskich rozstrzygnięcia istniała wciąż nad Wisłą silna opozycja antyhohenzollernowska opowiadająca się za przejęciem Księstwa Pruskiego przez króla polskiego po wymarcu Ansbachów. Kwestia ta nabierała aktualności, ponieważ Jerzy Fryderyk i jego obłąkany kuzyn Albrecht Fryderyk nie mieli męskiego potomka. Pojawiały się głosy wzywające do inkorporacji Prus Książęcych do Korony Polskiej i trzymania się litery prawa wytyczonego przez traktat krakowski. Opowiadał się za tym między innymi kasztelan wojnicki Zygmunt Gonzaga Myszkowski, który we wrześniu 1600 r. pisał do króla, że „opieka

¹⁴ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 400–407; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 96–97; L. von Baczeko, op. cit., t. 4, s. 351; F. Bostel, op. cit., s. 36–37; S. Hartmann, op. cit., s. 70–92; J. Petersohn, *Fürstenmacht und Ständetum...*, s. 148–152; idem, *Markgraf Georg Friedrich von Brandenburg. Seine Polenpolitik und die Sicherung der brandenburgischen Zukunft des Herzogtums Preußen 1586–1603*, Bonn 1961, s. 28–35; B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 228–229.

pruska ze śmiercią margrabi Anspacha powinna ustać, albo Polak jaki niech będzie wyznaczony opiekunem; potem zdarzy się sposobność przyłączenia tej ziemi do Polski, co nawet i siłą, jeśli potrzeba, koniecznie poprzeć należy”¹⁵. Sekundował mu nieznan autor traktatu ogłoszonego przed 1603 r. pt. „Diskurs z strony postępuku z brandenburskim elektorem o lenno ziemi pruskiej” wyliczając czytelnikowi korzyści gospodarcze, polityczne i militarne jakie dałaby Koronie Polskiej inkorporacja Prus Książęcych. Podważał w niej też zasadność respektowania zdobytych przez Brandenburczyków przywilejów podkreślając, że uzyskali je w wyniku prywatnych nadań króla bez udziału i zgody Rzeczypospolitej¹⁶.

Hohenzollernowie brandenburscy starali się wszelkimi możliwymi sposobami oddalić ewentualność przyłączenia Księstwa Pruskiego do Polski. Umacniali swoje związki z Prusami Książęcymi przy pomocy koligacji matrymonialnych z Ansbachami. W 1594 r. doprowadzili do ślubu Jana Zygmunta, wnuka elektora Jana Jerzego z Anną, córką chorego umysłowo księcia Albrechta Fryderyka, w 1603 r. zaś do ślubu elektora Joachima Fryderyka z drugą księżniczką pruską – Eleonorą. Zacieśniali kontakty z partią filobrandenburską w Księstwie Pruskim, na której czele stał możny ród von Dohnów. Porozumiewali się z Ansbachami w sprawie sukcesji w Prusach Książęcych, co znalazło odbicie w układzie zawartym w 1598 r. w Gerze przez elektora brandenburskiego Joachima Fryderyka i margrabię z Ansbachu, regenta pruskiego Jerzego Fryderyka, ratyfikowanym następnie podczas ich osobistego spotkania w Magdeburgu 29 kwietnia 1599 r. Uzgodniono w nim między innymi, że każdorazowy kurfirst będzie dziedziczyć Brandenburgię całą i niepodzielną, a także przyszłe spadki terytorialne, w tym Prusy Książęce¹⁷.

Równolegle do tych usiłowań Hohenzollernowie brandenburscy zabiegali o sukcesję na dworze polskim. Wydawało się, że pertraktacje wszczęte przez nich w 1600 r. w warunkach rozpoczynającego się konfliktu polsko-szwedzkiego doprowadzą szybko do pożądanego przez Berlin rezultatu. Zygmunt III grał wszakże na zwłokę. Musiał bowiem liczyć się ze stanami Rzeczypospolitej, które odnosiły się często do elektorów z nieufnością, a nawet wrogością¹⁸. Po śmierci regenta pruskiego,

¹⁵ Z. Gonzaga Myszkowski do króla Zygmunta III Wazy, Mirów 16 IX 1600, w: J.U. Niemcewicz, *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego*, wyd. K.J. Turowskiego, t. 2, Kraków 1860, s. 13 przyp. 1 i F. Bostel, op. cit., s. 38. Ten sam list omawiają B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 59, ale przypisują jego autorstwo Piotrowi Myszkowskiemu, tytułując magnata błędnie wojewodą ruskim (w rzeczywistości był on wówczas wojewodą rawskim).

¹⁶ *Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454–1657). Wybór źródeł*, oprac. A. Vetulani, Wrocław 2006, s. XLVII–XLVIII, 234–246. Zob. też B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 234–235; J. Wijaczka, *Traktat krakowski i hołd...*, s. 220.

¹⁷ *Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550–1621)*, wyd. C. Krollmann, Leipzig 1905, s. XIII–XIV; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 40–41, 43, 76–77; J. Schultze, *Die Mark Brandenburg*, t. 4: *Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden (1535–1648)*, Berlin 1964, s. 152–155; idem, *Von der Mark Brandenburg zum Großstaat Preußen*, „Blätter für deutsche Landesgeschichte” 1963, t. 99, s. 164–165; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 230–233.

¹⁸ Szerzej na ten temat zob. B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 54–73.

margrabiego Jerzego Fryderyka (25 kwietnia 1603 r.) odwlekał decyzję prawie przez dwa lata. Sprawa pruska stała w końcu na sejmie warszawskim. 6 lutego 1605 r. poselstwo brandenburskie, którego głową był baron Wedigo Reimar zu Putlitz, stało przed królem i połączonymi izbami prosząc o zatwierdzenie elektorowi Joachimowi Fryderykowi praw do lenna pruskiego. Wysłannicy dworu berlińskiego, nie mogąc uzyskać satysfakcjonującej ich pana cesji, próbowali przekupić wrogo nastawionego do Brandenburgii kanclerza i hetmana wielkiego koronnego Jana Zamoyskiego, ale na darmo. Kiedy 3 marca 1605 r. zakończył się sejm warszawski król zdecydował się ubić targ z Hohenzollernem i 19 marca 1605 r. zawarł z nim traktat określający warunki przekazania Brandenburczykowi administracji w Prusach Książęcych i sukcesji w lennie. Joachim Fryderyk ze swej strony zobowiązał się do zapłacenia królowi 600 000 złp. Zygmunt III miał otrzymać połowę z tej kwoty jak tylko wystawi elektorowi brandenburskiemu dyplom kurateli nad chorym Albrechtem Fryderykiem i powierzy mu administrację w Księstwie. Wyczekiwany przez Joachima Fryderyka dokument datowano na 11 marca 1605 r. i wręczono poselstwu brandenburskiemu w Warszawie¹⁹.

Rozgoszczenie się w Prusach Książęcych Brandenburczyków spotkało się z chłodnym przyjęciem ze strony szlacheckiego stronnictwa kwerulantów w samym Księstwie oraz stanów Rzeczypospolitej. Najsilniej występowali przeciwko królowi Wielkopoleanie i Małopoleanie zebrani w lutym 1606 r. na sejmikach przedsejmowych w Środzie i Proszowicach. Zarzucano monarsze, że sprzeniewierzył się interesom polskim i nadał kuratelę kurfirstowi bez zgody stanu rycerskiego. Ten sam zarzut powtórzył nieco później, 12 kwietnia 1606 r. na zjeździe opozycji pod Stężycą wojewoda krakowski Mikołaj Zebrzydowski. Jeszcze dalej posunęła się szlachta mazowiecka, która 29 sierpnia 1606 r. na zjeździe sandomierskim domagała się zniesienia kurateli nad chorym umysłowo księciem²⁰. Zatarg dotyczący lenna ciągnął się przez cały okres rokoszu Zebrzydowskiego i znalazł ujście w spisywanych wówczas punktach rokoszowych, w paszkwilach i satyrach. W wierszu zatytułowanym „Trąba wolności” nieznany autor pisał pod adresem króla i jego otoczenia gorzkie słowa:

„Prusy się przywróciły do Korony zasię,
aleście je przedali w tym niniejszym czasie,
ba, i tanio, Polacy, boście snadź nie wzięli,
jedno z rocznej intraty Prusyście puścili,

¹⁹ *Die Selbstbiographie...*, s. XX; *Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700*, oprac. T. von Moerner, Berlin 1867, s. 33–35; *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 412–416; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 99–112; L. von Baczeko, op. cit., t. 4, s. 363–365; F. Bostel, op. cit., s. 41–42; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 95–104; A. Strzelecki, *Sejm z r. 1605*, Kraków 1921, s. 155–157, 170–172, 184–186; A. Vetulani, op. cit., s. 68–72; B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 238–239.

²⁰ F. Bostel, op. cit., s. 42–44; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 127–135; J. Obrębski, *Szlachta polska wobec kwestii pruskiej w okresie rokoszu Zebrzydowskiego (1606–1607)*, KMW 2001, nr 4 (234), s. 525–534.

o które wojnę wiedli cni waszy przodkowie,
sto lat i nieraz wzięli tam mocno po głowie²¹”.

W bardziej ostrym tonie napisany został „Diskurs o Księstwie Pruskim”. Przestrzegano w nim przed konsekwencjami oddania lenna Brandenburczykom. Utrzymywano, że nie zadowolą się oni tym ustępstwem i będą dążyć do opanowania drugiej połowy Prus z Gdańskiem, Elblągiem i Malborkiem. Wskazywano, że „Rzeczpospolita niezwyeczona” nie powinna oddawać dobrowolnie tak ważnej prowincji i torować w ten sposób drogę nieprzyjaciółom do wydzierania dalszych ziem²².

Sprawa przyszłości Prus Książęcych nie była wciąż przesądzona. Kiedy po śmierci Joachima Fryderyka (18 VII 1608 r.) jego następca elektor Jan Zygmunt wszczął starania na dworze polskim król przekazał kwestię odnowienia kurateli pruskiej do rozpatrzenia przez sejm zwołany na 15 stycznia 1609 r. do Warszawy. Oliwy do ognia dolewała w tym czasie luterkańska w przeważającej mierze szlachta pruska niechętna berlińskim rządóm oraz nominacji na urząd nadburgrabiego Księstwa Pruskiego, stronnika elektorskiego, kalwina, Fabiana Dohny. Żądała usunięcia Dohny, zabezpieczenia przywilejów stanowych i kierowania apelacji z Księstwa Pruskiego do Trybunału Koronnego, w którego skład wchodziłby asesorowie z Prus. Jeszcze w trakcie landtagu Prus Książęcych obradującego w Królewcu ułożyła plan wysłania poselstwa na sejm polski i 12 listopada 1608 r. zawiadomiła o tym w liście Zygmunta III Wazę. W skład poselstwa wszedł lider kwerulantów, starosta Szaków Otto von der Groeben, a także starosta Rybaków Johann Truchsess zu Wetzhausen, starosta Działdowa Sigismund von Birkhahn i Albrecht von Polentz²³.

Reprezentanci szlachty pruskiej po przybyciu nad Wisłę rozpoczęli natychmiast ożywioną działalność. Zapewne podczas audiencji prywatnej u króla 25 stycznia 1609 r. wręczyli monarsze w sekrecie pismo, w którym zaproponowali Zygmuntowi III inkorporację Księstwa do Korony Polskiej i podzielenie Prus Książęcych na wzór polski na trzy województwa: sambijskie, natangijskie i górnopruskie. Delegaci pruscy obiecywali też monarsze, w razie przyjęcia projektu, roczny podatek w wysokości 100 000 złp i wniesienie do skatuli królewskiej jednorazowo kwoty 200 000 złp²⁴. W dniach 10–11 lutego 1609 r. posłowie szlachty pruskiej występowali przed senatem

²¹ *Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608*, t. 1: *Poezja rokoszowa*, wyd. J. Czubek, Kraków 1916, s. 358.

²² J. Obrębski, op. cit., s. 533. B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 94 datują ten utwór na lata 1604–1605 i przypisują jego autorstwo Janowi Szczęsnemu Herburtowi. Podobnie przypuszcza A. Vetulani, op. cit., s. 65.

²³ Stan rycerski Księstwa Pruskiego do króla Zygmunta III, Królewiec 12 XI 1608, Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (dalej: AGAD), Księgi Poselstw (Libri Legationum) Metryki Koronnej, nr 28, k. 27–27v. Zob. też *Die Selbstbiographie...*, s. XXXIII–XXXIX; B. Janiszewska-Mincer, *Otto von Gröben – przywódca opozycji stanów w Prusach Książęcych*, KMW 1962, nr 1 (75), s. 150–151; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 142–153; M. Toeppen, *Die preussischen Landtage während der Regentschaft der brandenburgischen Kurfürsten Joachim Friedrich und Johann Sigismund (1603–1619)*, Programm des Königlichen Gymnasiums zu Elbing, cz. 3, Elbing 1893, s. 76–99, 104; A. Vetulani, op. cit., s. 87–96.

²⁴ *Die Selbstbiographie...*, s. 160, przyp. 3; B. Janiszewska-Mincer, op. cit., s. 152; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 160–161.

i królem oraz izbą poselską. Groeben w przemówieniu przed senatem i monarchą podkreślił, że „rycerski stan Księstwa członem jest Rzeczypospolitej” i nie można odmawiać mu wolności. Upraszał, aby wszystko działo się za wiedzą i zgodą stanu rycerskiego Księstwa „stosownie do starodawnych umów”, ponieważ są wolnymi ludźmi, którzy „nie mogą być przedmiotem handlowania”. Sugerował też, że sukcesja domu brandenburskiego grozi oderwaniem Prus Książęcych od Korony²⁵.

Jeszcze śmielszą mowę wygłosił Groeben w izbie poselskiej. Uczulał posłów przed nadawaniem kurateli cudzoziemcowi i ewentualnością utraty lenna oraz utyskiwał nad postępowaniem królów polskich, którzy od 40 lat nie przysłali nad Pregołę ani jednej komisji polskiej. Prosił współbraci o wsparcie i opowiadał się za tym, aby rodzina brandenburska otrzymała sukcesję dopiero po spełnieniu narzuconych jej warunków. Domagał się, aby o niczym nie stanowiono bez wiedzy i zgody stanu rycerskiego Księstwa, aby ich odnowione przywileje zostały wcielone do ustaw Królestwa, wreszcie aby apelacje z Księstwa były kierowane do Trybunału Koronnego „celem poskromienia tyrańskiego postępowania książąt”. Opowiadał się za wprowadzeniem do Trybunału dwunastu przedstawicieli z Prus Książęcych i ich zaprzysiężenia Królestwu Polskiemu, a także usunięcia przez przyslaną do Księstwa komisję polską wszystkich grawaminów i ukarania osób podważających zwierzchnictwo lenne Korony Polskiej²⁶.

W izbie poselskiej, w przeciwieństwie do senatu, panowały nastroje antybrandenburskie, które zostały zapewne wzmocnione wystąpieniem Groebena. Po tym jak izba poselska odroczyła decyzję w sprawie dalszych losów lenna pruskiego do gry wrócił ponownie Zygmunt III i dyplomem datowanym 29 kwietnia 1609 r. nadał kuratelę nad obłąkanym księciem i administrację Prusami Książęcymi elektorowi Janowi Zygmunutowi²⁷. Król, pochłonięty projektami podboju Moskwy i odzyskania tronu szwedzkiego, potraktował kwestię pruską jako drugorzędną i nie wziął w ogóle pod uwagę ewentualności wcielenia Prus Książęcych do Rzeczypospolitej. Wysłani przez niego nad Pregołę komisarze przyczynili się jednak do zabezpieczenia interesów stanów pruskich. Bez ich zgody nie miała być załatwiana żadna sprawa dotycząca Księstwa. Bez aprobaty stanów nie mogły też zostać nałożone żadne podatki. Potwierdzono też mieszkańcom Prus Książęcych prawo apelacji do króla polskiego²⁸.

²⁵ AGAD, Księgi Poselstw (Libri Legationum) Metryki Koronnej, nr 28, k. 28–31; *Władztwo Polski...*, s. 259–262; B. Janiszewska-Mincer, op. cit., s. 152; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 162–163; A. Vetulani, op. cit., s. 98–99.

²⁶ AGAD, Księgi Poselstw (Libri Legationum) Metryki Koronnej, nr 28, k. 31–32; *Władztwo Polski...*, s. 257–259; B. Janiszewska-Mincer, op. cit., s. 152; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 163; M. Toeppen, *Landtage Joachim Friedrich und Johann Sigismund*, cz. 3, s. 111–113; A. Vetulani, op. cit., s. 99–102.

²⁷ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 418–419; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 113–115; *Volumina legum* (dalej: VL), nakładem i drukiem J. Ohryzki, t. 3, Petersburg 1859, kol. 117–118; L. von Baczkowski, op. cit., t. 4, s. 367; F. Bostel, op. cit., s. 49–50; B. Janiszewska-Mincer, op. cit., s. 152–153; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 164–165; M. Toeppen, *Landtage Joachim Friedrich und Johann Sigismund*, cz. 3, s. 114; A. Vetulani, op. cit., s. 102.

²⁸ B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 165–179; M. Toeppen, *Die preussischen Landtage während der Regentschaft des brandenburgischen Kurfürsten Johann Sigismund (1609–1619)*, „Altpreussische Monatschrift” 1896, t. 33, s. 417–480; A. Vetulani, op. cit., s. 102–106; B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 239.

Ostateczne porozumienie dotyczące uznania przez Koronę Polską sukcesji Brandenburczyków wypracowano dopiero dwa lata później podczas sejmku obradującego od 26 września 1611 r. w Warszawie. Obrady zgromadzenia miały burzliwy przebieg. Na przeforsowanie kwestii pruskiej po myśli dworu berlińskiego nie zgadzali się bowiem posłowie mazowieccy, dobrzyńscy i kujawscy. Sędzia brzesko-kujawski Andrzej Tolibowski radził całą rzecz odłożyć do następnego sejmku, a nawet groził protestacją. Przypomniwał, że kiedy Zygmunt I Stary nadawał lenno księciu Albrechtowi przybyły na sejm stany pruskie, by złożyć przysięgę na wierność Rzeczypospolitej, a teraz „od nich posłów nie masz, a bez nich nie będą rzeczy całe”²⁹. Opór szlachty starali się rozmiękczyć senatorowie przybyli do izby 2 listopada z projektem traktatu z elektorem brandenburskim. Wojewoda poznański Jan Ostroróg ostrzegał przed uwikłaniem Polski w uciążliwą wojnę. Twierdził, że lepiej jest stracić czapkę aniżeli suknię. Hetman polny koronny Stanisław Żółkiewski z kolei mówił o ozdobie mającej spłynąć na Rzeczpospolitą, kiedy „wielki elektor Romani Imperii, kolega króla czeskiego” zostanie wasalem Korony Polskiej uiszczającym na jej rzecz świadczenia pieniężne. W izbie powstało zamieszanie, ponieważ w projekcie traktatu była mowa o rozciągnięciu prawa dziedziczenia lenna na braci elektora. Stało się tak wbrew zapewnieniom marszałka poselskiego Jana Swoszowskiego, który przyrzekł, iż lenno otrzyma tylko kurfirst wraz ze swym potomstwem w linii męskiej. W tej sytuacji trudno było uzyskać aprobatę całej izby poselskiej. Najdłużej trwali w oporze posłowie z ziemi dobrzyńskiej, starosta nowomiejski Jan Czerski oraz wojewodzie i posłowie płocki Mikołaj Zieliński. Ten ostatni złożył nawet protest wpisany po zamknięciu sejmku 3 grudnia 1611 r. do ksiąg grodzkich ciechanowskich. Jego sprzeciw nie był odosobniony. Podtrzymał bowiem swój protest również Tolibowski³⁰.

Po uchwaleniu konstytucji „De feudo Ducatus Prussiae” król, nie bacząc na zastrzeżenia opornych posłów, wezwał Jana Zygmunta do przybycia nad Wisłę. Warunki na jakich Hohenzollernowie brandenburscy otrzymali od Zygmunta III Wazy Prusy Książęce zostały opisane w traktacie warszawskim z 5 listopada 1611 r. Inwestytura obejmowała elektora Jana Zygmunta i jego męskich potomków, a także trzech braci kurfirsta, księcia karniowskiego Jana Jerzego, Ernesta i Chrystiana Wilhelma oraz ich męskich potomków. Elektor pod naciskiem króla polskiego zobowiązał się do zapewnienia katolikom w lennie pełnej swobody wyznawania wiary i dostępu do wszystkich urzędów oraz zbudowania kościoła katolickiego w Królewcu. Zgodził się na zaprowadzenie w Prusach Książęcych kalendarza gregoriańskiego i płacenie Polakom 30 000 złp subsydium rocznego a prócz tego takiej samej kwoty wtedy, kiedy

²⁹ J. Byliński, *Sejm z 1611 roku w nowym opracowaniu*. „Prace naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego”. Seria: „e-Monografie”, 2016, nr 77, 2016, s. 168; <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/80041> [dostęp: 11 V 2025 r.]; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 187–188.

³⁰ J. Byliński, op. cit., s. 168–171.

w Polsce uchwalony będzie pobór. Zobowiązał się również do przestrzegania praw i przywilejów pruskich, poszanowania prawa indygenatu przy obsadzaniu urzędów oraz nienakładania nowych podatków bez zgody stanów. W traktacie warszawskim zagwarantowano Prusakom swobodną apelację od wyroków księcia-elektora do sądu królewskiego. Zaznaczono też, że nabyte przez Brandenburczyków prawa nie mogą uszczuplać pozycji chorego umysłowo księcia Albrechta Fryderyka, który aż do śmierci powinien zachować dotychczasowe godności. Po określeniu obowiązków elektorów jako książąt w Prusach odbyła się w Warszawie 16 listopada 1611 r. uroczysta ceremonia nadania lenna i hołdu przy osobistym udziale Jana Zygmunta³¹.

Traktat warszawski przekreślił ostatecznie postanowienia układu krakowskiego z 1525 r. i ustalił dziedziczną władzę elektorów w Księstwie, ich lenne powinności oraz relacje z Koroną Polską. 27 sierpnia 1618 r. zmarł książę Albrecht Fryderyk, nominalny władca Prus Książęcych, ostatni męski przedstawiciel linii ansbachskiej Hohenzollernów i gdyby królowie polscy Zygmunt II August, Stefan Batory i Zygmunt III stosowali się do zaleceń układu z 1525 r. lenno pruskie zostałyby teraz włączone do Korony Polskiej. Jednakże dzięki łaskawości następców Zygmunta I Starego nie było żadnych formalnych przeszkód prawnych do objęcia władzy w Księstwie Pruskim przez dotychczasowego regenta pruskiego Jana Zygmunta. Ten jednak nie zdążył nacieszyć się nową godnością umierając 2 stycznia 1620 r. w Berlinie³². Wkrótce potem najstarszy syn i następca Jana Zygmunta, Jerzy Wilhelm podjął próbę objęcia rządów w Księstwie przed uzyskaniem inwestytury i potwierdzeniem przywilejów stanowych. W zatarg nowego kurfirsta ze stanami wmieszał się Zygmunt III, który wysłał do lenna swoich komisarzy. Jerzy Wilhelm zaprotestował przeciwko zwołaniu landtagu pruskiego, gdyż – jego zdaniem – nie zachodziła potrzeba ingerencji polskiej w sprawy Księstwa. Targi i przekomarzania Polaków z Brandenburczykiem i jego stronnikami zakończyły się dopiero wtedy, kiedy landtag uchwalił podatek w wysokości 200 000 złp jako dar dla Zygmunta III. Usatysfakcjonowani tym komisarze królewscy przekazali 29 maja 1621 r. administrację Księstwa w ręce Jerzego Wilhelma. Zygmunt III nie był zadowolony z tego rozstrzygnięcia i zarzucił komisarzom, że oddali kurfirstowi zarząd Księstwa bez zgody stanów. W adresowanym do nich liście z 6 czerwca 1621 r. zaznaczył też – jakby dopiero teraz przejrzał na oczy – że głównym dążeniem elektora jest zniesienie zwierzchności króla³³. Nie zdołał już jednak niczego wskórać. Zagrożony ze strony Turcji i Szwecji

³¹ *Die Selbstbiographie...*, s. LIX–LXI; *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 437–445; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 118–136; VL, t. 3, kol. 113–114; *Władztwo Polski...*, s. 262–270; F. Bostel, op. cit., s. 52–57; J. Byliński, op. cit., s. 169–170; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 188–189; M. Toeppen, *Landtage Johann Sigismund...*, s. 489–494; B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 239–240; J. Wijaczka, *Traktat krakowski i hołd...*, s. 222–226.

³² M. Bogucka, op. cit., s. 152–153; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 239–240; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621–1772)*, Gdynia 1938, s. 2–3; R. Seeberg-Elverfeldt, *Die preußischen Stände und Polen unter Kurfürst Georg Wilhelm bis zum Tode König Sigismund III. (1620–1632)*, „Altpreußische Forschungen” 1936, R. 13, s. 46–47.

³³ B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 240–254; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 3–6; R. Seeberg-Elverfeldt, op. cit., s. 50–65; A. Vetulani, op. cit., s. 120–122.

nie mógł odwlekać zbyt długo kwestii hołdu. Musiał mieć księcia-elektora po swojej stronie i zaraz po zakończeniu sejmu, 23 września 1621 r. przyjął w Warszawie hołd od Jerzego Wilhelma, przekazując mu lenno na tych samych warunkach, które przyjął w 1611 r. na mocy traktatu warszawskiego jego ojciec Jan Zygmunt³⁴.

Nowy książę w Prusach wzmocnił poważnie pozycję Hohenzollernów brandenburskich wobec stanów pruskich i zwierzchnika lennego. Lawirując między Polską a Szwecją w latach 1626–1629 naraził się ze strony polskiej na zarzut felonii. Wyszedł jednak z tego bez szwanku, mało tego pośredniczył w rokowaniach między walczącymi państwami i na czas trwania rozejmu zawartego 26 września 1629 r. w Starym Targu trzymał w swych rękach część Prus Królewskich z Malborkiem, Sztumem i Gdańską Głową³⁵. Po śmierci Zygmunta III w 1632 r. doprowadził do korzystnych dla siebie zmian w warunkach dzierżenia lenna pruskiego. Dokonał tego w niezwykle trudnej dla Brandenburgii-Prus sytuacji, kiedy większość sił elektorskich była zaangażowana w walkę przeciwko obozowi cesarskiemu w toczącej się na terenie Rzeszy Niemieckiej wojnie trzydziestoletniej.

Nowy król polski Władysław IV Waza, ogarnięty wizją odzyskania tronu szwedzkiego i planami doprowadzenia do pokoju ogólnoeuropejskiego, zdobył się na daleko idące ustępstwa na rzecz Jerzego Wilhelma. Licząc na jego pomoc przy realizacji swych projektów przekazał Hohenzollernowi lenno na nowych zasadach w tzw. *Responsum Cracoviense*. W response datowanym na 13 marca 1633 r. zgodził się na ograniczenie apelacji poddanych Hohenzollerna z Prus Książęcych do Korony w sprawach sądowych i zapewnił księciu-elektorowi prawo bicia monety. Mieszkańcy Księstwa nie mogli odtąd przy pomocy glejtu królewskiego uchylać się od orzeczeń właściwych organów władzy pruskiej i mieli zwracać się do monarchy polskiego tylko w razie jawnego gwałtu ze strony księcia-elektora. W response uzgodniono, że komisarze królewscy będą wyprawiani do Prus Książęcych w razie potrzeby dla zbadania spraw spornych, a nie dla rozstrzygania, i to na koszt tych, którzy ich wezwali. Przy zmianie na tronie książęcym w Prusach nowy książę-elektor miał obejmować rządy z chwilą oświadczenia gotowości złożenia hołdu królowi, a nie jak dotąd po dopełnieniu ceremonii hołdowniczej. Władysław IV zgodził się też na przyjęcie hołdu z lenna pruskiego przez posłów, zastrzegając tylko, że jest to decyzja jednorazowa, nie wiążąca w niczym jego i następnych monarchów polskich przy odbieraniu hołdów w przyszłości³⁶.

³⁴ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 471–476; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 137–142; L. von Baczeko, op. cit., t. 5, Königsberg 1798, s. 48–49; B. Janiszewska-Mincer, F. Mincer, op. cit., s. 255; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 6; R. Seeberg-Elverfeldt, op. cit., s. 68.

³⁵ Szerzej na ten temat zob. Ch. Krollmann, *Das Herzogtum Preußen 1525–1640*, w: *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preußenlande*, Königsberg Pr. 1931, s. 188–190; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 7–11; R. Seeberg-Elverfeldt, op. cit., s. 69–91, 96–99; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 324–326.

³⁶ *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 143–146; L. von Baczeko, op. cit., t. 5, s. 98–100, 272–274; M. Bogucka, op. cit., s. 156–158; W. Czapliński, *Polska a Prusy i Brandenburgia za Władysława IV*, Wrocław 1947, s. 52–64; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 13–14; A. Vetulani, op. cit., s. 123.

Poważny wyłom w stosunkach lennych stał się faktem. 21 marca 1633 r. posłowie Jerzego Wilhelma z hrabią Adamem von Schwarzenbergiem na czele złożyli na zamku krakowskim w zastępstwie swego pana hołd lenny Władysławowi IV. Warto zaznaczyć, że sukces kurfurstą został okupiony znacznymi wydatkami. Poselstwo brandenbursko-pruskie przybyłe do Krakowa na sejm koronacyjny wydało na same dary kwotę 123 192 złp, wliczając w to sprezentowane Władysławowi IV obligacje na 60 000 złp, płatne 29 września. Pozyskano pieniędzmi również wielu dygnitarzy koronnych. Przykładowo kancle-rzowi wielkiemu koronnemu Jakubowi Zadzikowi wręczono 10 000 złp, podkanclerzemu koronnemu Tomaszowi Zamoyskiemu 5500 złp, marszałkowi wielkiemu koronnemu Łukaszowi Opalińskiemu, podskarbiemu nadwornemu koronnemu Jerzemu Ossolińskiemu i faworytowi królewskiemu Adamowi Kazanowskiemu po 3000 złp³⁷.

Rychło okazało się, że nadzieje Władysława IV na pośrednictwo Jerzego Wilhelma w konflikcie ze Szwecją były płonne. Książę-elektor umacniał systematycznie podstawy swej władzy w lennie. Nakładał nowe podatki i niezgodnie z prawami Księstwa obsadzał kluczowe dla siebie stanowiska, np. komendantów twierdz pruskich, nieindygenami³⁸. Nie wywiązywał się też ze zobowiązań finansowych, skoro na początku 1635 r. podskarbi wielki koronny Jan Mikołaj Daniłowicz domagał się od Brandenburczyka wypłacenia zaległych rat subsydium (*annuum*) w wysokości 240 000 guldenów³⁹. Wobec takiej postawy księcia-elektora Władysław IV usiłował wzmocnić stanowisko Polski w Prusach Książęcych. W obliczu sojuszu Jerzego Wilhelma ze szlachtą pruską przeciwko miastom brał w opiekę trójmiasto królewieckie, a latem 1635 r. objął na czas nieobecności Hohenzollerna w lennie kierownictwo obrony Prus Książęcych. Wyjeżdżając z Królewca powierzył namiestnictwo w Księstwie Pruskim Jerzemu Ossolińskiemu. Rządy polskie nad Pregołą miały jednak epizodyczny charakter i zakończyły się już we wrześniu 1635 r. W polityce pruskiej Władysława IV zabrakło konsekwencji. Już bowiem w 1637 r. król polski wycofał się z udzielonych wcześniej Królewcowi przywilejów i kuszony zyskami z cel morskich zbliżył się ponownie do kurfursty⁴⁰. W lipcu 1639 r. na zjeździe z Jerzym Wilhelmem w Szczytnie zgodził się na przyznanie jeszcze za życia Hohenzollerna inwestytury w Prusach Książęcych jego synowi, kurprinziowi Fryderykowi Wilhelmowi. Podtrzymał to stanowisko w październiku 1639 r. podczas sejmiku w Warszawie, ale nie zdołał narzucić swej woli szlachcie polskiej⁴¹.

³⁷ *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 147–149; M. Bogucka, op. cit., s. 158–159; W. Czapliński, *Polska a Prusy...*, s. 57–58, 64–67; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 13; B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 329.

³⁸ W. Czapliński, *Polska a Prusy...*, s. 166–168.

³⁹ *Ibidem*, s. 131–132; M. Hein, *Johann von Hoverbeck. Ein Diplomatenleben aus der Zeit des Großen Kurfürsten*, Königsberg i. Pr. 1925, s. 11.

⁴⁰ L. von Baczko, op. cit., t. 5, s. 120–123, 283–284; W. Czapliński, *Polska a Prusy...*, s. 121–161, 187–189; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 17–21; A. Vetulani, op. cit., s. 125–126.

⁴¹ W. Czapliński, *Polska a Prusy...*, s. 229–232; *idem*, *Ostatni hołd pruski*, w: *Księga pamiątkowa ku czci prof. W. Sobieskiego*, t. 1, Kraków 1932, s. 54–58; B. Wachowiak, A. Kamiński, op. cit., s. 330.

Śmierć Jerzego Wilhelma 1 grudnia 1640 r. w Królewcu nie została wykorzystana przez dwór polski do naprawy popełnionych zaniedbań. Nowy książę-elektor przejął administrację Księstwa Pruskiego z rąk posłów królewskich 21 kwietnia 1641 r. po złożeniu ogólnikowej obietnicy poszanowania istniejących umów⁴². Wśród uczestników sejmiku obradującego od 20 sierpnia 1641 r. w Warszawie uaktywniła się opozycja domagająca się rewizji relacji z lennikiem i zawieszenia responsu krakowskiego z 1633 r. Podczas wotów senatorskich 26 sierpnia wojewoda brzesko-kujawski Andrzej Kretkowski nalegał na to, aby nie udzielono kurfirstowi lenna, dopóki nie wywiąże się on z obowiązków wynikających z układów zawartych z Koroną Polską. Kasztelan brzesko-kujawski Jan Szymon Szczawiński żądał z kolei pociągnięcia Fryderyka Wilhelma do odpowiedzialności za zdradę ojca podczas wojny ze Szwedami oraz wzywał go do zapłacenia *annuum*⁴³. O utracie prawa do lenna z powodu feilonii Jerzego Wilhelma mówili 4 września posłowie z województwa krakowskiego, sandomierskiego i wołyńskiego, odpowiednio Stefan Koryciński, Stanisław Szczucki i Adam Kisiel. Występujący po nich dwa dni później poseł z Kujaw, podkomorzy brzesko-kujawski Marcin Tolibowski przypomniał natomiast protestacje złożone przeciwko nadaniu Prus Książęcych elektorowi Janowi Zygmunutowi w 1611 r., twierdząc, że unieważniają one wszystkie następne akta⁴⁴.

Władysław IV nie wykorzystał nastrojów antybrandenburskich. Strona polska udaremniła jedynie zabiegi Fryderyka Wilhelma dotyczące złożenia hołdu przez posłów. Musiał stawić się osobiście w Warszawie, gdzie 7 października 1641 r. złożył hołd i przysięgę wierności królowi polskiemu. Hohenzollern wytargował złagodzone warunki trzymania lenna. Miał dalej płacić subsydium w wysokości 30 000 złp rocznie, ale nie dał sobie narzucić postulatów dotyczących obsadzania urzędów w Księstwie Pruskim tylko indygenami, składania przez komendanta Piławy przysięgi wierności królowi polskiemu i Rzeczypospolitej oraz nienakładania podatków bez zgody stanów. Sposobność wzmocnienia wpływów Korony Polskiej w Prusach została zatem po raz kolejny zaprzepaszczone⁴⁵. Młody kurfirst okupił swój sukces znacznymi wydatkami. Obdarował Władysława IV 40 000 złp i pierścieniem „dobrej

⁴² Cautio Serenissimi Electoris. Dat. Regiomonti 20. April 1641, *Urkunden und Actenstücke zur Geschichte des Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg* (dalej: UA), t. 1, wyd. B. Erdmannsdörffer, Berlin 1864, s. 68–69; S. Pufendorf, *De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni Electoris Brandenburgici commentariorum libri novendecim*, Lipsiae-Berolini 1695, ks. 1, s. 16; W. Czapliński, *Polska a Prusy...*, s. 250.

⁴³ Archiwum Państwowe w Gdańsku (dalej: AP Gdańsk), Recesy stanów Prus Królewskich, 300/29 nr 124, k. 99v, 101–101v; G. Lengnich, *Geschichte der preußischen königlich-polnischen Antheils*, t. 6, Danzig 1729, s. 185.

⁴⁴ AP Gdańsk, Recesy stanów Prus Królewskich, 300/29 nr 124, k. 111, 112v; G. Lengnich, op. cit., t. 6, s. 185–186; S. Pufendorf, op. cit., ks. 1, s. 16.

⁴⁵ *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 159–166; G. Lengnich, op. cit., t. 6, s. 186–187; A.S. Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 2, Warszawa 1980, s. 271–275; L. von Baczko, op. cit., t. 5, s. 150–152; M. Bogucka, op. cit., s. 166–169; W. Czapliński, *Polska a Prusy...*, s. 257–260; idem, *Ostatni hołd...*, s. 71; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 28–29; E. Oppenorth, *Friedrich Wilhelm. Der Grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie*, cz. 1: 1620–1660, Göttingen-Frankfurt-Zürich 1971, s. 102–106; B. Wachowiak, A. Kamieński, op. cit., s. 331.

ceny”. Nagrodził też dygnitarzy polskich. Przykładowo kanclerz wielki koronny Piotr Gembicki otrzymał 5000 złp, a podkanclerzy koronny Jerzy Ossoliński pierścień wartości 3000 talarów⁴⁶.

W stosunkach między Polską a władcą Brandenburgii-Prus postępowała systematycznie zmiana układu sił na niekorzyść zwierzchnika lennego. Podczas bezkrólewia po śmierci Władysława IV brat zmarłego monarchy Jan Kazimierz zabiegał o poparcie księcia-elektora w rywalizacji o koronę królewską. W zamian za to 6 października 1648 r. podpisał w Nieporęcie asekurację, w której przyrzekł po wstąpieniu na tron potwierdzić respons krakowski z 1633 r., znieść i tak już wcześniej mocno ograniczone apelacje sądowe, zwolnić Fryderyka Wilhelma i jego następców raz na zawsze z osobistego składania hołdu, skasować opłaty pobierane przy odnawianiu lenna i dopomóc kurfirstowi w staraniach o zwolnienie z obowiązku płacenia corocznego subsydium lub przynajmniej z opłat nadzwyczajnych. Jan Kazimierz zobowiązał się też do uznania prawa księcia-elektora do zasiadania w senacie i głosowania na elekcjach nad Wisłą. Ten ostatni punkt wydobyty z traktatu krakowskiego z 1525 r. umożliwiał Brandenburczykowi, jako senatorowi polskiemu, ingerowanie w sprawy wewnętrzne sąsiedniego państwa⁴⁷.

Nie był to jedyny artykuł wyciągnięty podczas bezkrólewia ze starego układu. W sierpniu 1648 r. podkanclerzy koronny, biskup chełmiński Andrzej Leszczyński upomniął się bowiem o obowiązkowe posiłki zbrojne w sile stu konnych, ale na próżno⁴⁸. Kolejną prośbę o pomoc wojskową przeciwko zbuntowanym Kozakom wystosował kilka miesięcy później interreks Maciej Łubieński. Kurfirst ociągał się wszakże nadal z wykonywaniem zobowiązań i na początku listopada powiadomił prymasa, że przyjdzie mu jeszcze poczekać na obowiązkową setkę jeźdźców⁴⁹.

Kiedy Jan Kazimierz w wyniku głosowania został obrany 17 listopada 1648 r. na tron polski sekretarz ambasady księcia-elektora Andreas Adersbach wręczył wotum Fryderyka Wilhelma prymasowi Łubieńskiemu w obecności hetmana polnego litewskiego Janusza Radziwiłła, który przyrzekł zaświadczyć o tym w razie potrzeby. Wotum Hohenzollerna przyjął też kanclerz wielki koronny Jerzy Ossoliński⁵⁰. Dzień

⁴⁶ A.S. Radziwiłł, op. cit., t. 2, s. 276, 278.

⁴⁷ Assecuration des Prinzen Johann Casimir für den Kurfürsten auf den Fall seiner Wahl, Nieporęt 6 X 1648, Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin-Dahlem (dalej: GStA PK Berlin-Dahlem), I. Hauptabteilung (dalej: I. HA), Rep. 6 Nr. 47, Fasz. 6, k. 6–7; druk: UA, t. 1, s. 308–310; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 174–176; S. Pufendorf, op. cit., ks. 3, s. 121. Zob. też omówienia L. von Baczeko, op. cit., t. 5, s. 167; M. Hein, op. cit., s. 53–58; L. Kubala, *Jerzy Ossoliński*, Warszawa 1924, s. 314–315; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 34; B. Szymczak, *Działalność dyplomacji brandenburskiej w okresie bezkrólewia w Rzeczypospolitej w 1648 r.*, „Przegląd Historyczny” 1998, t. 89, z. 1, s. 40.

⁴⁸ J. von Hoverbeck do nadradców pruskich, Olsztynek 22 VIII 1648, UA, t. 1, s. 279–280; B. Szymczak, *Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658 w opinii i działaniach szlachty koronnej*, Warszawa 2002, s. 31.

⁴⁹ Elektor Fryderyk Wilhelm do M. Łubieńskiego, Kleve 7 XI 1648, UA, t. 1, s. 325, przyp. 2.

⁵⁰ A. Adersbach do elektora Fryderyka Wilhelma, Warszawa 17 XI 1648, GStA PK Berlin-Dahlem, I. HA, Rep. 6 Nr. 47, Fasz. 5, k. 123–124 (skrót: UA, t. 1, s. 326–327); S. Pufendorf, op. cit., ks. 3, s. 122.

później ważność głosu elektorskiego skierowanego na ręce prymasa potwierdził kanclerz arcybiskupa gnieźnieńskiego Andrzej Trzebicki⁵¹.

Szlachta w przeciwieństwie do Jana Kazimierza i magnatów miała jednak inne zdanie na ten temat i przeciwstawiła się skutecznie akcji poselstwa brandenbursko-pruskiego. Dyplomata elektorski Johann von Hoverbeck interweniował u Jana Kazimierza i 24 listopada 1648 r. na pierwszej audiencji udzielonej mu przez króla-elektę prosił go o pomoc, ale na próżno. Zwycięzca elekcji nie chciał otwarcie popierać interesów kurfirsta i narażać się stanom⁵². W tej sytuacji posłowie Fryderyka Wilhelma przybyli na sejm koronacyjny do Krakowa i 8 lutego 1649 r. wnieśli tam pisemny protest przeciw niewłączeniu do aktów bezkrólewia (*Acta interregni*) wotum księcia-elektora przekazanego podczas elekcji na ręce prymasa⁵³. Fryderyk Wilhelm i jego dyplomaci nie chcieli stawiać sprawy na ostrzu noża, ponieważ wiedzieli, że większość szlachty i część dygnitarzy opowiada się przeciwko przyznaniu kurfirstowi prawa udziału w elekcjach. Świadczyły o tym najlepiej głosy zebrane przez Hoverbecka na sejmie konwokacyjnym obradującym latem 1648 r. w Warszawie. Marszałek nadworny koronny Adam Kazanowski uznał wówczas w swym wystąpieniu, że przyznanie Hohenzollernowi prawa głosu na elekcji spowodowałoby jej upadek. Podobnie uważał podkanclerzy koronny, biskup chełmiński Leszczyński tłumacząc, że władca Brandenburgii-Prus nie może uczestniczyć w elekcji, gdyż może być brany pod uwagę jako kandydat do tronu⁵⁴.

Inaczej rzecz się miała z innym ważnym dla Fryderyka Wilhelma zobowiązaniem poczynionym na jego rzecz przez Jana Kazimierza. Zgodnie z asekuracją nieporęczą 15 lutego 1649 r. odbyła się na zamku krakowskim ceremonia złożenia hołdu przez posłów księcia-elektora, a nie przez samego Hohenzollerna. Byli nimi: wspomniany Hoverbeck oraz dwaj reprezentanci Prus Książęcych – Wolfgang von Kreytzen i Karl Friedrich von der Oelsnitz⁵⁵. Warto zaznaczyć, że strona polska wyegzekwowała opłaty pobierane od kurfirstów przy odnawianiu lenna. Z relacji poselstwa brandenbursko-pruskiego dowiadujemy się na ten temat wielu interesujących szczegółów. Sowiecie nagrodzony został kanclerz Ossoliński, który ułatwiał wysłannikom Fryderyka Wilhelma kontakty z Janem Kazimierzem i przymknął oczy na uchybienia uniemożliwiające

⁵¹ Attestat von Andreas Trzebicki, Illustrissimi et Reverendissimi Domini Primatis Cancellarius, dass der brandenburgische Gesandtschaftssecretär Adersbach das von dem Kurfürsten eigenhändig unterzeichnete Votum für den König Johann Casimir dem Primas übergeben habe, Warszawa 18 XI 1648, UA, t. 1, s. 327, przyp. 1; B. Szymczak, *Działalność dyplomacji brandenburskiej...*, s. 45; eadem, *Stosunki Rzeczypospolitej...*, s. 49.

⁵² J. von Hoverbeck do elektora Fryderyka Wilhelma, Olsztynek 11 XII 1648, UA, t. 1, s. 328–331.

⁵³ G. Lengnich, op. cit., t. 7, Danzig 1734, Documenta, nr 25, s. 45; S. Ochmann, *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, Wrocław 1985, s. 185; B. Szymczak, *Stosunki Rzeczypospolitej...*, s. 59.

⁵⁴ J. von Hoverbeck do elektora Fryderyka Wilhelma, Królewiec 9 IX 1648, GStA PK Berlin-Dahlem, I. HA, Rep. 6 Nr. 47, Fasz. 5, k. 37, 38v–39 (skrót: UA, t. 1, s. 290–291); K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 33–34; B. Szymczak, *Działalność dyplomacji brandenburskiej...*, s. 31, 42–43; eadem, *Stosunki Rzeczypospolitej...*, s. 28, 46.

⁵⁵ *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 480–486; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 177–181; G. Lengnich, op. cit., t. 7, s. 48; M. Hein, op. cit., s. 58–59; S. Ochmann, op. cit., s. 185.

potwierdzenie praw do lenna pruskiego krewnemu Fryderyka Wilhelma, margrabie-mu Chrystianowi Wilhelmowi. Innym koroniarzom wręczono hojne podarki tylko dlatego, że czynili trudności dyplomatom księcia-elektora i przeciągali akt inwestytury pruskiej. Szczególną natarczywością w domaganiu się pieniędzy odznaczyli się według nich marszałek nadworny koronny Adam Kazanowski, miecznik koronny Michał Zebrzydowski, chorąży wielki koronny Aleksander Koniecpolski, podkanclerzy koronny Andrzej Leszczyński i sekretarz wielki koronny Jan Gembicki. Urobienie przychylności strony polskiej kosztowało posłów Fryderyka Wilhelma 200 000 guldenów, z której to kwoty 90 000 otrzymać miał Jan Kazimierz. Dyplomaci nie byli przygotowani na takie wydatki, skoro z powodu niedostatku pieniędzy zaspokajali żądania Polaków wyrobami ze srebra i klejnotami. Wyzbyli się nawet części używanych przez siebie sreber stołowych i wycofali się z wyprawiania przyjęć⁵⁶.

Pieniądze wręczane Polakom przez wysłanników Hohenzollernów nie poszły jednak na marne. Dzięki konsekwentnie prowadzonej polityce elektorowie brandenburscy doprowadzili w latach 1633–1649 do złagodzenia warunków posiadania lenna pruskiego. Królowie polscy nie potrafili, a raczej nie chcieli wykorzystać problemów z jakimi zmagali się władcy Brandenburgii-Prus podczas wojny trzydziestoletniej. Mało tego, szli na ustępstwa, byle tylko uzyskiwać w tym czasie doraźne korzyści finansowe. Hohenzollernowie zachowali się wręcz przeciwnie, kiedy w kryzysowym położeniu znalazło się państwo polsko-litewskie. W obliczu zbliżającego się najazdu wojsk szwedzkich na ziemie polskie Fryderyk Wilhelm przystąpił w marcu 1655 r. do formułowania zasad dalszej polityki brandenburskiej wobec zwaśnionych państw i zwrócił się w tej kwestii o radę do swoich ministrów. Jeden z członków Tajnej Rady, hrabia Georg Friedrich von Waldeck postulował zupełne uwolnienie się od polskiej zwierzchności lennej. Jako zwolennik zbliżenia ze Szwecją twierdził, że kurfirst, pan tyłu ziem i krajów, nie powinien być nadal zależny od króla polskiego, który uzyskał koronę drogą przekupstwa z łaski senatorów i daje sobą rządzić królowej pragnącej jedynie pieniędzy. Zwracał uwagę na uciążliwości związane ze stosunkiem lennym, takie jak płacenie subsydium rocznego (*annuum*), wydatki ponoszone podczas składania hołdów, łapówki dla dworu polskiego i był zdania, że należy się ich pozbyć raz na zawsze⁵⁷. Ostatecznie jednak wzięła górę opcja zachowawcza. Zdecydowano, że

⁵⁶ W. von Kreytzen, J. von Hoverbeck i K.F. von der Oelsnitz do elektora Fryderyka Wilhelma, Królewicz 20 III 1649, GStA PK Berlin-Dahlem, XX. HA, Etatsministerium 111 h, Nr. 153, k. 129–137 (skrót: UA, t. 1, s. 338–343 z podaną błędnie datą tego listu – 20 II 1649); G. Lengnich, op. cit., t. 7, s. 48; S. Pufendorf, op. cit., ks. 3, s. 122–123; M. Hein, op. cit., s. 59.

⁵⁷ Bedenken des Grafen von Waldecs von 1655, GStA PK Berlin-Dahlem, I. HA, Rep. 9 (Polen) Nr. 5 dd 13, b.p.; Waldeck, Gutachten über die politische Lage, marzec 1655 [b.d.d.], UA, t. 7, wyd. B. Erdmannsdörffer, Berlin 1877, s. 346–353; B. Erdmannsdörffer, *Graf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preußischer Staatsmann im siebzehnten Jahrhundert*, Berlin 1869, s. 309–313; K. Piwarski, *Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska w czasie pierwszej wojny północnej, w: Polska w okresie drugiej wojny północnej 1655–1660*, t. 1, Warszawa 1957, s. 424–425; B. Szymczak, *Wierność czy odstępstwo? Dylematy polityki brandenburskiej w przededniu potopu szwedzkiego*, w: *Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 151–152.

na rzucenie zwierzchnictwa lennego nie nadeszła jeszcze stosowna pora, że kurfirst nie powinien opowiadać się po żadnej z walczących stron tak długo jak będzie to możliwe. Miał porzucić neutralność i opowiedzieć się po stronie zwycięzcy dopiero po pokonaniu Polski lub Szwecji⁵⁸.

Kwestia rzucenia zwierzchnictwa lennego powróciła ponownie kilka miesięcy później, tym razem z inicjatywy samego króla polskiego. Jan Kazimierz, wysyłając swego posła, pisarza grodzkiego poznańskiego, wiceinstygatora koronnego Jana Tańskiego do stanów Prus Królewskich zaopatrzył go 21 października 1655 r. w instrukcję, która przewidywała, że za dochowanie wierności Polsce i obronę polskiej części Prus przed Szwedami otrzyma kurfirst suwerenność w Księstwie Pruskim. Poseł Jana Kazimierza złożył elektorowi propozycję w tej sprawie w Ryńsku, gdzie 12 listopada 1655 r. doszło do zawarcia sojuszu obronnego stanów Prus Królewskich i Hohenzollerna przeciwko Szwedom⁵⁹. Fryderyk Wilhelm na skutek klęski Polaków podjął jednak współpracę ze Szwedami i na mocy traktatu zawartego ze skandynawskim najeźdźcą 17 stycznia 1656 r. w Królewcu złamał złożoną monarsze polskiemu przysięgę wierności stając się lennikiem króla szwedzkiego Karola X Gustawa⁶⁰. Po odegraniu przez wojska brandenbursko-pruskie ważnej roli w zwycięskiej dla Szwedów trzydniowej bitwie z Polakami pod Warszawą (28–30 lipca 1656 r.) stał się wielce pożądanym dla Skandynawów sprzymierzeńcem. Wykorzystując pogarszającą się sytuację militarną i polityczną Szwedów wynegocjował korzystny dla siebie układ. Na mocy układu podpisanego 20 listopada 1656 r. w Labiawie uzyskał od Karola X Gustawa pełną suwerenność w Prusach Książęcych i na Warmii (bez Fromborka)⁶¹.

Kiedy Polacy, wspierani przez Habsburgów, zaczęli nakłaniać Hohenzollerna do porzucenia Szwedów wydawało się, że Fryderyk Wilhelm może uzyskać od Jana Kazimierza co najwyżej amnestię i puszczenie w niepamięć wyrządzonych Polsce krzywd. Książę-elektor zdawał sobie sprawę, że strona polska uważa go wciąż za swego lennika, że nie może liczyć na uznanie międzynarodowe koncesji poczynionych na jego rzecz w Labiawie przez najeźdźców. W mało sprzyjających dla siebie

⁵⁸ M. Hein, op. cit., s. 69–71; L. Kubala, *Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656*, Lwów 1913, s. 197; E. Opgenoorth, op. cit., cz. 1, s. 289–291; K. Piwarski, *Stosunki szwedzko-brandenburskie...*, s. 425.

⁵⁹ S. Pufendorf, op. cit., ks. 5, s. 222–223; R. Damus, *Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau. Aus Danziger Quellen*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1884, z. 12, s. 36–37; L. Kubala, *Wojna szwedzka...*, s. 206–208, 428–429, przyp. 79–80; E. Opgenoorth, op. cit., cz. 1, s. 313–314; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 38–39; idem, *Stosunki szwedzko-brandenburskie...*, s. 434–436.

⁶⁰ *Kurbrandenburgs Staatsverträge...*, s. 195–200; S. Pufendorf, op. cit., ks. 5, s. 229–232; B. Erdmannsdörffer, op. cit., s. 359–363; L. Kubala, *Wojna szwedzka...*, s. 221–223; E. Opgenoorth, op. cit., cz. 1, s. 323–327; M. Philippson, *Der Große Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg, cz. 1: 1640 bis 1660*, Berlin 1897, s. 219–221; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 39–40; idem, *Stosunki szwedzko-brandenburskie...*, s. 437–438.

⁶¹ *Kurbrandenburgs Staatsverträge...*, s. 211–216; S. Pufendorf, op. cit., ks. 6, s. 271–276; L. Kubala, *Wojna brandenburska i najazd Rakocznego w roku 1656 i 1657*, Lwów -Warszawa 1917, s. 237–239; E. Opgenoorth, op. cit., cz. 1, s. 347–349; M. Philippson, op. cit., cz. 1, s. 253; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 42–43; idem, *Stosunki szwedzko-brandenburskie...*, s. 445–446.

okolicznościach wytargował jednak o wiele więcej niż można się było spodziewać. Na mocy traktatu welawskiego podpisanego 19 września 1657 r. uzyskał bowiem uwolnienie spod polskiej zwierzchności lennej i przyznanie suwerenności w Prusach Książęcych dla siebie i swoich potomków. Duży wkład w sukces Brandenburczyka wniósł sam Jan Kazimierz, który zdał prowadzenie rokowań z księciem-elektorem osobie identyfikującej się bardziej z interesami dyplomacji Habsburgów austriackich aniżeli polskiej. Był nim baron Franz Paul von Lisola. Dworowi wiedeńskiemu zależało na uzyskaniu głosu Fryderyka Wilhelma na nadchodzącej elekcji w Niemczech. O następstwo po zmarłym w kwietniu 1657 r. cesarzu Ferdynandzie III Habsburgu zabiegał jego syn król Czech i Węgier Leopold I. Za głos Brandenburczyka oddany na elekcji zapłacili zatem Polacy utratą pozostających już wcześniej w dość luźnym stosunku lennym Prus Książęcych. Lisola zignorował wytyczne Jana Kazimierza, który w ostatniej chwili wycofał swą zgodę na przekazanie kurfirstowi suwerenności w Księstwie Pruskim⁶². Reprezentanci Rzeczypospolitej będący sygnatariuszami układu z Welawy, hetman polny litewski Wincenty Korwin Gosiewski i biskup warmiński Wacław Leszczyński, zostali sprowadzeni do roli figurantów. Mało tego, ostatni z nich, Leszczyński nie był nawet obecny podczas końcowej fazy rokowań⁶³.

Po ratyfikacji traktatu w Bydgoszczy 6 listopada 1657 r. podczas osobistego spotkania Jana Kazimierza i Fryderyka Wilhelma i jego uroczystym zaprzysiężeniu król polski wystawił Hohenzollernowi rewers, w którym zwolnił poddanych Księstwa Pruskiego od przysięgi wierności. Od decyzji tej odciął się nieobecny nad Brdą kanclerz wielki koronny Stefan Koryciński, który zapowiedział, że na najbliższym sejmie wystąpi przeciw ratyfikacji umowy zawartej z kurfirstem. Jan Kazimierz nie rozliczył Fryderyka Wilhelma z tego, że nie wywiązał się ze swych obowiązków lennych po najeździe szwedzkim, ale nagrodził go przekazując Prusy Książęce w suwerenne władanie i nadając mu w zamian za wątpliwe – jak się wkrótce okazało – wsparcie wojskowe i polityczne ziemię łęborsko-bytowską jako dziedziczne lenno. Dał również kurfirstowi na własność Elbląg, zastrzegając możliwość wykupu miasta przez Polskę za kwotę 400 000 talarów oraz zobowiązał się, że w razie niespłacenia werbunków elektora oszacowanych na 120 000 talarów odstąpi Brandenburgii starostwo drahimskie⁶⁴.

⁶² *Kurbrandenburgs Staatsverträge...*, s. 220–225; *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 486–493; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 182–196; S. Pufendorf, op. cit., ks. 6, s. 296–300; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 253–254; E. Opgenoorth, op. cit., cz. 1, s. 359–363; M. Philippson, op. cit., cz. 1, s. 263–270, 272–276; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 44–46; B. Szymczak, *Stosunki Rzeczypospolitej...*, s. 248–250; J. Wijaczka, *Traktat welawsko-bydgoski – próba oceny*, w: *Rzeczpospolita w latach potopu*, red. J. Muszyńska i J. Wijaczka, Kielce 1996, s. 61–63.

⁶³ S. Augustiewicz, *Relacja Wincentego Korwina Gosiewskiego o rokowaniach z Fryderykiem Wilhelmem w Welawie 17–21 września 1657*, KMW 2023, nr 1 (320), s. 166–167.

⁶⁴ *Kurbrandenburgs Staatsverträge...*, s. 225–227; *Codex diplomaticus...*, t. 4, s. 493–498; *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 197–211; G. Lengnich, op. cit., t. 7, s. 184–190; S. Pufendorf, op. cit., ks. 6, s. 301–304; F. Koch, *Der Bromberger Staatsvertrag zwischen dem Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg und dem König Johann Kasimir von Polen im Jahre 1657*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1906, R. 21, s. 5–20; L. Kubala, *Wojna brandenburska...*, s. 255–261; M. Philippson, op. cit., cz. 1, s. 279–280; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 46–47.

Szczęście sprzyjało nadal Hohenzollernowi. Zapowiadana protestacja Korycińskiego nie doszła do skutku z powodu śmierci kanclerza⁶⁵, a zastrzeżenia dotyczące zawartego z kurfirstem porozumienia zgłosiła tylko część sejmików przedsejmowych. Szlachta województw kijowskiego, braclawskiego i czernichowskiego obradująca 22 czerwca 1658 r. we Włodzimierzu była niezadowolona z formy zawarcia układów, podkreślając, że zostały one sfinalizowane bez wiedzy i przyzwolenia stanów Rzeczypospolitej⁶⁶. Najostrzej ustosunkował się do traktatów welawsko-bydgoskich sejmik województwa ruskiego. Posłom wybranym w Wiszni polecono bowiem uskarżać się, że „*inconsulta republica* z księżciem jmcją pruskim do traktatów przystąpiono, przez które to traktaty tak *enormis bonorum reipublicae* stała się *avulsio*”⁶⁷. Nakazano im również zabiegać o zmniejszenie sumy wykupu Elbląga i przywrócenie tego miasta Rzeczypospolitej⁶⁸. Wymijające stanowisko zajęli natomiast doświadczeni srodze przez brandenburskie wojska okupacyjne Wielkopoleanie, skoro na sejmiku średzkiem odnieśli się jedynie do zatwierdzenia paktów z carem moskiewskim⁶⁹. Na sejmie obradującym w Warszawie w dniach od 10 lipca do 30 sierpnia 1658 r. przeważały głosy opowiadające się za zaaprobowaniem układu z Brandenburgią. Po wydaniu konstytucji zatwierdzającej zapadłe w Welawie i Bydgoszczy postanowienia⁷⁰ oraz wystawieniu przez Jana Kazimierza w dniu 30 sierpnia 1658 r. dyplomu potwierdzającego suwerenność Fryderyka Wilhelma w Księstwie Pruskim, zwalniającego jego mieszkańców ze złożonej Koronie Polskiej przysięgi wierności i zapowiadającego powołanie komisarzy do asystowania przy hołdzie stanów pruskich elektorowi kwestia Prus Książęcych wydawała się zamknięta⁷¹.

Pokój oliwski (3 V 1660 r.) kończący wojnę polsko-brandenbursko-szwedzką, który przyniósł międzynarodową sankcję suwerenności Hohenzollernów w Prusach Książęcych, nie złamał jednak oporu stanów pruskich. Mieszkańcy dawnego lenna Korony Polskiej nie chcieli pogodzić się z zapadłymi bez ich udziału rozstrzygnięciami

⁶⁵ Stefan Koryciński zmarł 4 lipca 1658 r. Zob. *Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy*, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992, s. 56.

⁶⁶ Instrukcja sejmiku woj. kijowskiego, braclawskiego i czernichowskiego, Włodzimierz 22 VI 1658, *Archiv jugo-zapadnoj Rossii izdavaemyj vremiennoju kommissieju dlja razbora drevnich aktov*, cz. 2, t. 2, Kiev 1888, s. 35–39.

⁶⁷ Instrukcja sejmiku wiszeńskiego posłom na sejm, Wisznia 21 VI 1658, *akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z archiwum tzw. bernardyńskiego we Lwowie*, t. 21: *Lauda sejmikowe*, t. 2 *Lauda wiszeńskie 1648–1673 r.*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1911, s. 242.

⁶⁸ Ibidem.

⁶⁹ Instrukcja dana posłom na sejm z sejmiku przedsejmowego województw poznańskiego i kaliskiego w Środzie, 21 VI 1658, *akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1656–1668*, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kołodziej, A. Kamieński, Poznań 2024, s. 230–238.

⁷⁰ *Approbacya pactorum* z kurfirstem jmcją brandenburskim, VL, t. 4, Petersburg 1859, kol. 516.

⁷¹ *Diploma regium, quo electori Prussia iure supremi dominii conceditur*, Warszawa 30 VIII 1658, GStA PK Berlin-Dahlem, XX. HA, Ostpreußische Folianten (dalej: OsF) Nr. 663, k. 717–720; druk: *Die Staatsverträge...*, cz. 1, s. 212–215. Zob. też L. von Baczo, op. cit., t. 5, s. 231–232; J. Małłek, *Absolutystyczny zamach stanu w Prusach Książęcych w roku 1663*, w: *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII-XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w 70 rocznicę urodzin*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992, s. 212.

i stawili opór kurfirstowi na landtagu pruskim w Królewcu. W przedstawionym 15 czerwca 1661 r. memoriale zaprotestowały stany przeciw oderwaniu Księstwa Pruskiego od Korony Polskiej. Przytoczyły fragmenty dzieła znanego holenderskiego prawnika Hugona Grotiusa *De jure belli ac pacis*, dotyczące zasad pozbywania się przez monarchów zwierzchnictwa nad narodami. Przypomniały, że do zawarcia układu potrzebna była zgoda obywateli będących przedmiotem pozbycia a o nią nie zabiegano. Przedstawiły wywód prawno-historyczny przynależności Prus Książęcych do Korony i przypomniały, że związały się z Polską dobrowolnie i ślubowały ongiś, że nie pozwolą się od niej oderwać. Nie chciały uznać suwerenności Fryderyka Wilhelma, uważały traktaty welawsko-bydgoskie za „niebezpiecznie szkodliwe” i zaprotestowały przeciw potraktowaniu ich jak niewolników⁷².

Jeszcze w końcu sierpnia 1661 r. nadprezydent Tajnej Rady Otto von Schwerin donosił Hohenzollernowi, że szlachta pruska uznaje za konieczne remonstrowanie wobec Korony Polskiej, która nie może ich „jak jabłka i gruszki rozdawać”⁷³. Później jednak zaczęła wykazywać pewną ustępliwość wobec żądań rządu elektorskiego. W radykalnym oporze trwali natomiast mieszczenie z trójmiasta królewieckiego. Wtedy właśnie nastroje antyelektorskie nad Pregolą zaczęła podsycać polska para królewska rozczarowana tym, że kurfirst nie zamierza popierać ich projektów dotyczących elekcji *vivente rege*. Król stanął po stronie mieszczań królewieckich i nawiązał łączność z ich przywódcą, mistrzem ławników Knipawy Hieronymusem Rothem. W listach wystawionych w Warszawie 30 czerwca 1662 r. do opozycjonistów pruskich zaznaczył, że uczynił elektora władcą suwerennym w Księstwie Pruskim pod przymusem i że Hohenzollern nie może łamać przywilejów stanowych. Nakłaniał mieszczań do wytrwania w oporze i deklarował im swoją protekcję⁷⁴. Zachęceni tym mieszkańcy stolicy Prus Książęcych występowali otwarcie przeciwko rządowi Fryderyka Wilhelma, ale spotkało ich rozczarowanie. W wyniku interwencji w Warszawie posła brandenburskiego Hoverbecka król Jan Kazimierz w liście z 20 lipca 1662 r. ostrzegł mieszkańców Księstwa Pruskiego przed wszelkimi próbami rebelii wobec kurfirsta⁷⁵. Za nieodpowiedzialną politykę Jana Kazimierza zapłacił Roth porwany

⁷² Der sämtlichen Stände des Herzogthums Preußen über den Punct der churfürstlichen Proposition, nemlich die Wehlauischen und Brombergischen Pacta betreffend, geeinigtes Bedenken, praes. 15. Juni 1661, GStA PK Berlin-Dahlem, XX. HA, OsF Nr. 668/I, k. 97–104; druk: UA, t. 15, wyd. K. Breysig, Berlin 1894, s. 485–495 i *Władztwo Polski...*, s. 284–300 (w przekładzie na język polski).

⁷³ O. von Schwerin do elektora Fryderyka Wilhelma, Dzikowo Iławeckie (niem. Wildenhoff) 25 VIII 1661, UA, t. 15, s. 564.

⁷⁴ Król Jan Kazimierz do H. Rotha i mieszczań Królewca, Warszawa 30 VI 1662, Archiwum Państwowe w Olsztynie (dalej: AP Olsztyn), Akta Sejmiku Prus Książęcych (dalej: ASPK) 42/2/34, k. 803–804, 1008; GStA PK Berlin-Dahlem, XX. HA, OsF Nr. 668/II, k. 255–256 i Nr. 669/III, k. 72 (druk: L. von Baczo, op. cit., t. 5, s. 482–483). Zob. też J. Małłek, *Absolutystyczny zamach...*, s. 217; O. Nugel, *Der Schöppenmeister Hieronymus Roth*, FBPG 1901, t. 14, s. 436–437; K. Piwariski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 56–59.

⁷⁵ Król Jan Kazimierz do stanów Księstwa Pruskiego, Warszawa 20 VII 1662, AP Olsztyn, ASPK 42/2/34, k. 919–921; GStA PK Berlin-Dahlem, I. HA, Rep. 6 UU 2, k. 285–285v i XX. HA, OsF Nr. 668/II, k. 363–364 (druk: L. von

z własnego domu przez elektorskich żołnierzy, przewieziony do Piławy, a następnie drogą morską do Brandenburgii i wtrącony do więzienia w twierdzy Peitz koło Chociebuża, gdzie zakończył życie w 1678 r.⁷⁶

Po uznaniu przez wszystkie stany suwerenności Hohenzollernów brandenburskich w Prusach Książęcych i zamknięciu obrad landtagu (1 maja 1663 r.) dopełnił się los Prusaków. 18 października 1663 r. odbył się w Królewcu uroczysty hołd stanów pruskich, które złożyły przysięgę kurfirstowi jako władcy suwerennemu. Równocześnie obecni na ceremonii komisarze polscy biskup warmiński Jan Stefan Wydźga i podkanclerzy koronny Jan Leszczyński odebrali od stanów hołd ewentualny (*homagium eventuale*) na wierność Rzeczypospolitej. Według postanowień welawsko-bydgoskich w przypadku wygaśnięcia linii elektorskiej Hohenzollernów – na co się nie zanosilo – Księstwo Pruskie miało bowiem powrócić do Polski⁷⁷.

Mimo zapadłych rozstrzygnięć Prusacy nie mogli długo pogodzić się z nową sytuacją i ich opór tlił się jeszcze przez wiele lat. Wciąż wiązali swe nadzieje z Polską, choć za konszachty z byłym zwierzchnikiem lennym groziły surowe represje i kary. Przekonał się o tym dobitnie przywódca pruskiej opozycji szlacheckiej, pułkownik Chrystian Ludwik von Kalkstein, który za panowania następcy Jana Kazimierza, Michała Korybuta Wiśniowieckiego szukał w Polsce pomocy przeciwko Fryderykowi Wilhelmowi. Uprowadzony w listopadzie 1670 r. spod boku króla z Warszawy przez ludzi elektorskich został poddany torturom, a następnie pozbawiony życia w twierdzy w Kłajpedzie 8 listopada 1672 r.⁷⁸

Ostatnią próbę rewizji traktatu welawskiego i przyłączenia Prus Książęcych do Polski podjął na początku swego panowania Jan III Sobieski. Popierane przez Francję i Szwecję plany rewindykacyjne polskiego dworu zakończyły się jednak w 1679 r. niepowodzeniem⁷⁹. Wyniszczona przez wojny, okrojona terytorialnie i trapiąca przez postępujące rozregulowanie ustroju Rzeczypospolita interesowała się coraz mniej utraconym lennem. Tymczasem Hohenzollernowie umacniali tam swoje panowanie, zaprowadzając powoli, nie tylko w Księstwie Pruskim, ale również w pozostałych swych posiadłościach

Baczko, op. cit., t. 5, s. 484–485). O interwencji posła brandenburskiego na dworze polskim traktuje list skierowany przez niego do elektora dzień później. Zob. J. von Hoverbeck do elektora Fryderyka Wilhelma, Warszawa 11/21 VII 1662, GStA PK Berlin-Dahlem, I. HA, Rep. 6 UU 2, k. 283–284v (skrót: UA, t. 9, wyd. T. Hirsch, Berlin 1879, s. 370–371).

⁷⁶ UA, t. 16, cz. 1, wyd. K. Breysig, Berlin 1899, s. 251–281; L. von Baczko, op. cit., t. 5, s. 348–349; O. Nugel, op. cit., s. 455–467, 474–475; M. Philippson, op. cit., cz. 2, Berlin 1902, s. 178–180.

⁷⁷ K. Jarochoński, *Brandenburgia i Polska w pierwszych latach po traktacie oliwskim*, w: idem, *Nowe opowiadania i studia historyczne*, Warszawa 1882, s. 233–242; A. Kamieński, *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002, s. 49–50; K. Piwarski, *Hołdy pruskie*, „Roczniki Historyczne” 1956, R. 21, s. 164.

⁷⁸ Szerzej na ten temat zob. F. Hirsch, *Zur Geschichte Christian Ludwigs von Kalkstein*, FBPG 1890, t. 3, s. 248–280; K. Jarochoński, *Sprawa Kalksteina 1670–1672*, Warszawa 1878; J. Paczkowski, *Der Große Kurfürst und Christian Ludwig von Kalkstein*, FBPG 1889, t. 2, s. 407–513; 1890, t. 3, s. 419–463.

⁷⁹ A. Kamieński, *Polska a Brandenburgia-Prusy...*, s. 125–181; K. Piwarski, *Polityka bałtycka Jana III Sobieskiego w latach 1675–1679*, w: *Księga pamiątkowa ku czci profesora Wacława Sobieskiego*, t. 1, Kraków 1932, s. 197–265; J. Woliński, *Sprawa pruska 1674–1675 i traktat jaworowski*, w: idem, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa 1960, s. 16–56.

absolutystyczny system rządów oparty na stałej armii i podatkach oraz niezależnych od stanów urzędach. Po dawnym związku Korony Polskiej z Prusami Książęcymi pozostała jeszcze pamiątka w postaci wspomnianych hołdów ewentualnych. Strona polska nie dopilnowała nawet tego rytuału. Po raz ostatni komisarze polscy wzięli udział w akcie homagialnym w Królewcu 24 maja 1690 r.⁸⁰ Pograżająca się w anarchii Rzeczpospolita nie była w stanie przeciwstawić się skutecznie zmianie w położeniu prawno-politycznym Prus Książęcych. W styczniu 1701 r. elektor Fryderyk III przybrał tytuł króla w Prusach, w posiadłości Hohenzollernów brandenburskich leżącej poza Rzeszą, w której był władcą suwerennym. I w tym przypadku, wzorem swoich poprzedników, przed szereg wyszedł król polski August II Mocny, sankcjonując 13 lutego 1701 r. królewskość Hohenzollerna i wysyłając bez wiedzy Rzeczypospolitej Krzysztofa Towiańskiego, podczaszego koronnego z gratulacjami do Królewca. Postawione przed faktem dokonany stan Rzeczypospolitej wystąpiły gromko przeciwko dokonanej uzurpacji naruszającej prawa króla polskiego i Rzeczypospolitej. Zaaprobowały wyniesienie Prus do rangi królestwa dopiero w 1764 r.⁸¹ Zgłaszane przez szlachtę polską podczas przekazywania lenna pruskiego Brandenburczykom, a następnie po koronacji królewskiej ostrzeżenia, że Hohenzollernowie skierują swoją zaborczość w pierwszej kolejności ku należącym do Rzeczypospolitej Prusom Królewskim miały się ziścić. W 1772 r. Prusy sięgnęły po polską część Prus, na razie bez Gdańska i Torunia, które zajęły dopiero w 1793 r. Nie zadowolili się tymi zdobyczami i w 1795 r. wzięły udział w trzecim rozbiórce Polski i likwidacji Rzeczypospolitej.

W polskiej historiografii pojawiały się bardzo różne oceny hołdu pruskiego z 1525 r. Jedni badacze uważali decyzje autorów traktatu krakowskiego za rozwiązanie korzystne dla Polski i zgodne z polską racją stanu, inni zaś za błędne i szkodliwe⁸². Czy rzeczywiście rozwiązanie problemu krzyżackiego w Prusach poprzez zainstalowanie w miejsce Zakonu Hohenzollernów ansbachskich jako książąt dziedzicznych było kardynalnym błędem? Wydaje się, że nie. W świetle przedstawionych faktów możemy bowiem stwierdzić, że do wyrośnięcia u zachodnich i północnych granic Polski groźnego sąsiada przyczyniły się dopiero krótkowzroczne decyzje następców króla Zygmunta I Starego.

⁸⁰ L. von Baczko, op. cit., t. 6, Königsberg 1800, s. 88; A. Kamieński, *Polska a Brandenburgia-Prusy...*, s. 326–329; K. Piwarski, *Hołdy pruskie...*, s. 164–165; idem, *Sprawa pruska za Jana III Sobieskiego (1688–1689)*, „Kwartalnik Historyczny” 1929, R. 43, s. 183–186; J. Woliński, *Relacja komisarzy polskich na hołd królewiecki*, „Zapiski Historyczne” 1961, t. 26, z. 3, s. 73–97.

⁸¹ A. Kamieński, *Uznanie królewskiego statusu Prus przez uczestników pierwszej fazy wojny północnej (1700–1703)*, „Czasy Nowożytnie” 2011, t. 24, s. 166–169; F. Lüdtkke, *Polen und die Erwerbung der preußischen Königswürde durch die Hohenzollern*, Beilage zum Jahresbericht des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg, cz. 1: *Abhandlung*, Bromberg 1912, s. 12–14, 24; K. Piwarski, *Dzieje polityczne Prus...*, s. 114–117, 119–120; A. Waddington, *L'acquisition de la couronne royale de Prusse par les Hohenzollern*, Paris 1888, s. 313–331.

⁸² Szerzej na ten temat zob. M. Biskup, op. cit., s. 407–408, 421–422; I. Kąkolewski, *Relacje polityczne między Rzeczpospolitą a Prusami Książęcymi w latach 1525–1701*, KMW 2009, nr 2 (264), s. 267–268; E. Potkowski, „Hołd pruski” w opiniach historyków polskich, „Miscellanea Historico-Archivistica” 2016, t. 23, s. 81–91; J. Wijaczka, *Traktat krakowski z 1525 roku. Sukces Jagiellonów czy Hohenzollernów?*, w: *Od traktatu krakowskiego do pokoju oliwskiego. Polsko-krzyżacko-pruskie stosunki dyplomatyczne w latach 1343–1660*, red. A. Bues, J. Grabowski, J. Krochmal, G. Vercamer, H. Wajs, Warszawa 2014, s. 283–294.

BIBLIOGRAFIA

Źródła rękopiśmienne

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie

- Księgi Poselstw (Libri Legationum) nr 28.

Archiwum Państwowe w Gdańsku

- Recessy stanów Prus Królewskich 300/29 rkps 124.

Archiwum Państwowe w Olsztynie

- Akta Sejmiku Prus Książęcych 42/2/34.

Geheimes Staatsarchiv Preußischer Kulturbesitz Berlin–Dahlem

- I. Hauptabteilung: Die alten preußischen Reposituren
Rep. 6 UU 2, Nr. 47 Fasz. 5, Nr. 47 Fasz. 6.
Rep. 9 (Polen) Nr. 5 dd 13.
- XX. Hauptabteilung: Statsarchiv Königsberg
Etatsministerium 111 h Nr. 153.
Ostpreußische Folianten Nr. 663, 668/I, 668/II, 669/III.

Źródła drukowane

Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej z archiwum tzw. bernardynskiego we Lwowie, t. 21: *Lauda sejmikowe*, t. 2 *Lauda wiszeńskie 1648–1673 r.*, oprac. A. Prochaska, Lwów 1911.

Akta sejmikowe województw poznańskiego i kaliskiego. Lata 1656–1668, wyd. I. Kraszewski, M. Zwierzykowski, R. Kłodziej, A. Kamieński, Poznań 2024.

Archiv jugo-zapadnoj Rossii izdavaemyj vremiennoju komissieju dlja razbora drevnich aktov, cz. 2, t. 2, Kiev 1888.

Augusiewicz S., *Relacja Wincentego Korwina Gosiewskiego o rokowaniach z Fryderykiem Wilhelmem w Welawie 17–21 września 1657*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2023, nr 1 (320), s. 161–178.

Bogucka M., Zernack K., *Sekularyzacja Zakonu Krzyżackiego w Prusach. Hołd pruski 1525 roku*, Warszawa 1998.

Codex diplomaticus Regni Poloniae et Magni Ducatus Lithuaniae, wyd. M. Dogiel, t. 4, Vilnae 1764.

Kurbrandenburgs Staatsverträge von 1601 bis 1700, oprac. T. von Moerner, Berlin 1867.

Lengnich G., *Geschichte der preußischen königlich-polnischen Antheils*, t. 6–7, Danzig 1729–1734.

Małłek J., *Hołd pruski z 1569 roku w Lublinie w relacji z dawnego archiwum królewskiego*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2025, nr 1 (328), s. 73–86.

Pisma polityczne z czasów rokoszu Zebrzydowskiego 1606–1608, t. 1: *Poezja rokoszowa*, wyd. J. Czubek, Kraków 1916.

Pufendorf S., *De rebus gestis Friderici Wilhelmi Magni Electoris Brandenburgici commentariorum libri novendecim*, Lipsiae–Berolini 1695.

Radziwiłł A.S., *Pamiętnik o dziejach w Polsce*, oprac. A. Przyboś, R. Żelewski, t. 2, Warszawa 1980.

Die Selbstbiographie des Burggrafen Fabian zu Dohna (1550–1621), wyd. C. Krollmann, Leipzig 1905.

Die Staatsverträge des Herzogtums Preussen, cz. 1: *Polen und Litauen. Verträge und Belehnungsurkunden 1525–1657/58*, oprac. S. i H. Dolezel, Köln–Berlin 1971.

Urkunden und Actenstücke zur Geschichte Friedrich Wilhelm von Brandenburg, wyd. B. Erdmannsdörffer, K. Breysig, T. Hirsch i in., t. 1–16, Berlin 1864–1899.

Volumina legum, t. 3–4, nakładem i drukiem J. Ohryzki, Petersburg 1859.

Władztwo Polski w Prusiech Zakonnych i Książęcych (1454–1657). Wybór źródeł, oprac. A. Vetulani, Wrocław 2006.

Woliński J., *Relacja komisarzy polskich na hołd królewski*, „Zapiski Historyczne” 1961, t. 26, z. 3, s. 73–97.

Opracowania

Baczko L. von, *Geschichte Preußens*, t. 4–6, Königsberg 1795–1800.

Biskup M., *Geneza i znaczenie hołdu pruskiego 1525 roku*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1975, nr 4 (130), s. 407–424.

Bogucka M., *Hołd pruski*, Warszawa 1982.

Bostel F., *Przeniesienie lenna pruskiego na elektorów brandenburskich*. Odbitka z „Przewodnika Naukowego i Literackiego” z r. 1883, Lwów 1883.

Czapliński W., *Ostatni hołd pruski*, w: *Księga pamiątkowa ku czci prof. W. Sobieskiego*, t. 1, Kraków 1932, s. 53–71.

– *Polska a Prusy i Brandenburgia za Władysława IV*, Wrocław 1947.

Damus R., *Der erste nordische Krieg bis zur Schlacht bei Warschau*. Aus *Danziger Quellen*, „Zeitschrift des Westpreußischen Geschichtsvereins” 1884, z. 12, s. 1–110.

- Dolezel S., *Das preußisch-polnische Lehnverhältnis unter Herzog Albrecht von Preußen (1525–1568)*, Köln 1967.
- Erdmannsdörffer B., *Graf Georg Friedrich von Waldeck. Ein preußischer Staatsmann im siebzehnten Jahrhundert*, Berlin 1869.
- Hartmann S., *Die preußische Gesandtschaft nach Warschau im Frühjahr 1589*, „Zeitschrift für Ostforschung” 1992, t. 41, nr 1, s. 68–94.
- Hein M., *Johann von Hoverbeck. Ein Diplomatenleben aus der Zeit des Großen Kurfürsten*, Königsberg i. Pr. 1925.
- Hirsch F., *Zur Geschichte Christian Ludwigs von Kalckstein*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 1890, t. 3, s. 248–280.
- Janiszewska-Mincer B., *Otto von Gröben – przywódca opozycji stanów w Prusach Książęcych*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 1962, nr 1 (75), s. 143–162.
- Janiszewska-Mincer B., Mincer F., *Rzeczpospolita Polska a Prusy Książęce w latach 1598–1621. Sprawa sukcesji brandenburskiej*, Warszawa 1988.
- Jarochoński K., *Brandenburgia i Polska w pierwszych latach po traktacie oliwskim*, w: idem, *Nowe opowiadania i studia historyczne*, Warszawa 1882, s. 175–247.
- *Sprawa Kalksteina 1670–1672*, Warszawa 1878.
- Kamieński A., *Polska a Brandenburgia-Prusy w drugiej połowie XVII wieku. Dzieje polityczne*, Poznań 2002.
- *Uznanie królewskiego statusu Prus przez uczestników pierwszej fazy wojny północnej (1700–1703)*, „Czaszy Nożycy” 2011, t. 24, s. 163–182.
- Karge P., *Kurbrandenburg und Polen. Die polnische Nachfolge und preußische Mitbelehrung 1548–1563*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 1898, t. 11, s. 103–173.
- Kąkolewski I., *Relacje polityczne między Rzeczpospolitą a Prusami Książęcymi w latach 1525–1701*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2009, nr 2 (264), s. 267–286.
- Koch F., *Der Bromberger Staatsvertrag zwischen dem Kurfürsten Friedrich Wilhelm von Brandenburg und dem König Johann Kasimir von Polen im Jahre 1657*, „Zeitschrift der Historischen Gesellschaft für die Provinz Posen” 1906, R. 21, s. 1–20.
- Krollmann C., *Das Herzogtum Preußen 1525–1640*, w: *Deutsche Staatenbildung und deutsche Kultur im Preußenlande*, Königsberg Pr. 1931, s. 165–191.
- Kubala L., *Wojna brandenburska i najazd Rakoczego w roku 1656 i 1657*, Lwów–Warszawa 1917.
- *Wojna szwedzka w roku 1655 i 1656*, Lwów 1913.
- Lüdtke F., *Polen und die Erwerbung der preußischen Königswürde durch die Hohenzollern*, Beilage zum Jahresbericht des Königlichen Realgymnasiums zu Bromberg, cz. 1: *Abhandlung*, Bromberg 1912.
- Małłek J., *Absolutystyczny zamach stanu w Prusach Książęcych w roku 1663*, w: *Balticum. Studia z dziejów polityki, gospodarki i kultury XII–XVII wieku, ofiarowane Marianowi Biskupowi w 70 rocznicę urodzin*, red. Z.H. Nowak, Toruń 1992, s. 207–219.
- Niemcewicz J.U., *Dzieje panowania Zygmunta III, króla polskiego, wielkiego księcia litewskiego*, wyd. K.J. Turowskiego, t. 2, Kraków 1860.
- Nugel O., *Der Schöppenmeister Hieronymus Roth*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 1901, t. 14, s. 393–479.
- Obrębski J., *Szlachta polska wobec kwestii pruskiej w okresie rokoszu Zebrzydowskiego (1606–1607)*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2001, nr 4 (234), s. 523–538.
- Ochmann S., *Sejm koronacyjny Jana Kazimierza w 1649 r.*, Wrocław 1985.
- Opgenoorth E., *Friedrich Wilhelm. Der Grosse Kurfürst von Brandenburg. Eine politische Biographie*, cz. 1, Göttingen–Frankfurt–Zürich 1971.
- Paczkowski J., *Der Große Kurfürst und Christian Ludwig von Kalckstein*, „Forschungen zur Brandenburgischen und Preußischen Geschichte” 1889, t. 2, s. 407–513; 1890, t. 3, s. 419–463.
- Petersohn J., *Fürstenmacht und Ständetum in Preußen während der Regierung Herzog Georg Friedrichs 1578–1603*, Würzburg 1963.
- Petersohn J., *Markgraf Georg Friedrich von Brandenburg. Seine Polenpolitik und die Sicherung der brandenburgischen Zukunft des Herzogtums Preußen 1586–1603*, Bonn 1961.
- Philippson M., *Der Große Kurfürst Friedrich Wilhelm von Brandenburg*, cz. 1–2, Berlin 1897–1902.
- Piawski K., *Dzieje polityczne Prus Wschodnich (1621–1772)*, Gdynia 1938.
- *Holdy pruskie*, „Roczniki Historyczne” 1956, R. 21, s. 151–174.
- *Polityka bałtycka Jana III Sobieskiego w latach 1675–1679*, w: *Księga pamiątkowa ku czci profesora Wacława Sobieskiego*, t. 1, Kraków 1932, s. 197–265.
- *Sprawa pruska za Jana III Sobieskiego (1688–1689)*, „Kwartalnik Historyczny” 1929, R. 43, s. 153–186.
- *Stosunki szwedzko-brandenburskie a sprawa polska w czasie pierwszej wojny północnej 1655–1660*, t. 1, Warszawa 1957, s. 421–451.

- Pociecha W., *Geneza hołdu pruskiego (1467–1525)*, Gdynia 1937.
- Potkowski E., „*Hołd pruski*” w opiniach historyków polskich, „*Miscellanea Historico-Archivistica*” 2016, t. 23, s. 81–91.
- Schultze J., *Die Mark Brandenburg*, t. 4: *Von der Reformation bis zum Westfälischen Frieden (1535–1648)*, Berlin 1964.
- *Von der Mark Brandenburg zum Großstaat Preußen*, „*Blätter für deutsche Landesgeschichte*” 1963, t. 99, s. 153–171.
- Seeberg-Elverfeldt R., *Die preußischen Stände und Polen unter Kurfürst Georg Wilhelm bis zum Tode König Sigismund III. (1620–1632)*, „*Altpreußische Forschungen*” 1936, R. 13, s. 46–101.
- Strzelecki A., *Sejm z r. 1605*, Kraków 1921.
- Szymczak B., *Działalność dyplomacji brandenburskiej w okresie bezkrólewia w Rzeczypospolitej w 1648 r.*, „*Przegląd Historyczny*” 1998, t. 89, z. 1, s. 25–48.
- *Stosunki Rzeczypospolitej z Brandenburgią i Prusami Książęcymi w latach 1648–1658 w opinii i działaniach szlachty koronnej*, Warszawa 2002.
- *Wierność czy odstępstwo? Dylematy polityki brandenburskiej w przededniu potopu szwedzkiego*, w: *Stosunki polsko-niemieckie w XVI–XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Kielce 2002, s. 143–154.
- Toeppen M., *Die preussischen Landtage während der Regentschaft der brandenburgischen Kurfürsten Joachim Friedrich und Johann Sigismund (1603–1619)*, Programm des Königlichen Gymnasiums zu Elbing, cz. 1–3, Elbing 1891–1893.
- *Die preussischen Landtage während der Regentschaft des brandenburgischen Kurfürsten Johann Sigismund (1609–1619)*, „*Altpreussische Monatschrift*” 1896, t. 33, s. 417–549; 1897, t. 34, s. 1–126, 177–221.
- *Die preußischen Landtage während der Regentschaft des Markgrafen Georg Friedrich von Ansbach*, Programm des Königlichen Gymnasiums zu Hohenstein in Preußen, Allenstein 1865, s. 1–57.
- *Die preußischen Landtage zunächst vor und nach dem Tode des Herzogs Albrecht*, Programm des Königlichen Progymnasiums zu Hohenstein in Preussen, Hohenstein 1855, s. 1–31.
- Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV–XVIII wieku. Spisy, oprac. K. Chłapowski, S. Ciara, Ł. Kądziała, T. Nowakowski, E. Opaliński, G. Rutkowska, T. Zielińska, red. A. Gąsiorowski, Kórnik 1992.
- Vetulani A., *Polskie wpływy polityczne w Prusiech Książęcych*, Gdynia 1939.
- Voigt J., *Markgraf Albrecht Alcibiades von Brandenburg-Kulmbach*, t. 1–2, Berlin 1852.
- Wachowiak B., Kamieński A., *Dzieje Brandenburgii-Prus na progu czasów nowożytnych (1500–1701)*, Poznań 2001.
- Waddington A., *Lacquisition de la couronne royale de Prusse par les Hohenzollern*, Paris 1888.
- Wijaczka J., *Traktat krakowski i hołd pruski z 1525 roku*, Olsztyn 2025.
- *Traktat krakowski z 1525 roku. Sukces Jagiellonów czy Hohenzollernów?*, w: *Od traktatu krakowskiego do pokoju oliwskiego. Polsko-krzyżacko-pruskie stosunki dyplomatyczne w latach 1343–1660*, red. A. Bues, J. Grabowski, J. Krochmal, G. Vercamer, H. Wajs, Warszawa 2014, s. 283–294.
- Woliński J., *Sprawa pruska 1674–1675 i traktat jaworowski*, w: idem, *Z dziejów wojny i polityki w dobie Jana Sobieskiego*, Warszawa 1960, s. 16–56.

Źródła internetowe

- Byliński J., Sejm z 1611 roku w nowym opracowaniu. Prace naukowe Wydziału Prawa, Administracji i Ekonomii Uniwersytetu Wrocławskiego. Seria: e-Monografie, nr 77, Wrocław 2016, <http://www.bibliotekacyfrowa.pl/publication/80041> [dostęp: 11 V 2025 r.].